

АКАДЕМІК Д.І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І НАДДНІПРЯНЩИНА В КОНТЕКСТІ ЕПОХИ

УДК 94 (477) «1884/1940»

С.І. Світленко

Дніпропетровський національний університет

Д.І. ЯВОРНИЦЬКИЙ І УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Розглянуто характер та особливості національного самоусвідомлення академіка Д.І. Яворницького, його дієвий внесок у розвиток української національної справи.

Багатогранна особистість Д.І. Яворницького викликає все більший дослідницький інтерес у сучасного покоління вчених. Святкування 150-річчя з дня народження визначного українського історика, археолога, етнографа і фольклориста, педагога, організатора музейної та архівної справи, літератора і мовознавця актуалізувало вивчення його життя і діяльності, свідченням чого є низка змістовних публікацій у наукових журналах і збірниках, видання перших томів двадцятитомного видання його «Творів» [1; 2; 11; 15; 16]. Водночас можна констатувати, що ще далеко не всі аспекти життя та діяльності Д.І. Яворницького вичерпно вивчені. Деякі з них потребують ґрунтового осмислення. Широкі дослідницькі перспективи в цьому напрямку відкриває опрацювання цінної археографічної публікації епістолярної спадщини Д.І. Яворницького [4–7].

До числа ще недостатньо розроблених тем належить сюжет про українське національне самоусвідомлення Д.І. Яворницького. Його розробка важлива не тільки з погляду поглибленого осягнення непересічної постаті Дмитра Івановича, а і в більш широкому, загальнонаціональному вимірі. Адже Д.І. Яворницький належав до тодішньої інтелектуальної еліти і вивчення його національної ідентичності дасть можливість докладніше усвідомити складний загальний процес

українського національного усвідомлення, його складові, рушійні сили та результати.

Національна ідентичність базується на цілій низці чинників світо-відчуття і світосприйняття, витoki яких випливають з органічного, природного, етнічного. З іншого боку, національна ідентичність ґрунтується на набутих факторах соціального, політичного та духовно-культурного характеру, які об'єднують національне усвідомлення різних за етнічним походженням людей. Про ідентитети національної ідентичності вже йшлося в науковій літературі [9, с. 95–96].

На наш погляд, основоположним ідентитетом національної ідентичності є самоусвідомлення особою належності до певної нації з її спільною історичною пам'яттю, історичним мисленням, світосприйняттям, що визначають образ своєї батьківщини з певною територією, людністю і т. ін. в минулому, у сьогоденні та в майбутньому. Отже, цей ідентитет лежить у площині національної свідомості. Не менш важливе значення належить ідентитету національно-культурному, який віддзеркалює спільність у галузях політичної, соціальної, економічної, мовної, духовно-релігійної культури в найширшому сенсі цього слова. Ще одним визначальним ідентитетом є національно-психологічна єдність, яка відбиває певний національний характер. Нарешті, національна ідентичність не мислима без енергії національної дії, підпорядкованої служінню національній справі у різних вимірах. Розглянути постать Д.І. Яворницького в контексті основних прикмет української національної ідентичності, з'ясувати витoki та особливості його національного самоусвідомлення і є метою даної статті.

Д.І. Яворницький чітко усвідомлював себе українцем і з гордістю підкреслював це за різних обставин, інколи в ситуаціях, які могли визначити його життєву і професійну долю. Так, коли у 1885 р. під час конкурсного відбору на викладацьку роботу до Миколаївського інституту шляхетних дівчат міністр народної освіти І.Д. Делянов зацікавився походженням Д.І. Яворницького і запитав конкурсанта: «Так Ви малорос?», то почув тверду, повну внутрішнього достоїнства відповідь: «Малорос, Ваше Високопревосходительство!» Міністра підкупила відвертість конкурсанта, а головне – його велика ерудиція. За цих умов І.Д. Делянов визнав очевидні переваги Д.І. Яворницького перед його конкурентами і запевнив його: «Ви будете у нас у великім ходу» [7, с. 100].

Національна гордість Д.І. Яворницького щодо свого українського походження, напевно, базувалася на сімейних традиціях. Його батьки – бідний сільський псаломщик, згодом дяк Іван Якимович і проста

селянка Ганна Матвіївна — жили незможно, але змогли з дитинства прищепити маленькому Дмитру любов до народної пісні, до славетних лицарів-запорожців. Дмитро Іванович знав про давні коріння свого родоводу, які простежувалися на слобожанських теренах аж до другої половини XVII ст. і губилися серед панства Галичини ще до Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького [1, с. 7–8]. Вчений-історик із гордістю зазначав, що його дід і батько писалися Яворницькими [7, с. 109].

Є підстави стверджувати, що для Д.І. Яворницького питання національної ідентичності було принциповим. Не випадково у листі до редактора журналу «Киевская старина» Ф.Г. Лебединцева від 6 травня 1886 р. він просив, щоб під його статтями стояв підпис: «Д.И. Эварницкий. (Д.І. Яворницький)». Цим він хотів підкреслити, що є «не лях, а українець» [7, с. 104].

Українство для Д.І. Яворницького було невід'ємне від категорії «наше». Тому його оцінка інших діячів, незалежно від їхнього етнічного походження, спричинялася тим, як вони ставилися до українців. Приміром, Дмитро Іванович глибоко шанував росіянку, графиню П.С. Уварову, відмічаючи, що вона, за його словами, «дуже поважна, а головна річ прихильна до нас, українців...» (виділ. — С.С.) [7, с. 54].

Емоційно-психологічною основою національної ідентичності Д.І. Яворницького було глибоко вкорінене в його особистість почуття патріотизму, яке виявлялося у щирій любові до рідного краю. Своєю батьківщиною він вважав Україну, яка уявлялася цілісним масивом своєї землі. Улюбленим краєм Дмитра Івановича, безперечно, було Запорожжя, овіяне славним романтизованим минулим українських козаків — східноєвропейських лицарів. Для молодого історика, який розпочав активно вивчати козацьку проблематику, ця земля була «священною». У листі до громадського діяча, педагога і письменника Г.І. Маркевича від 4 жовтня 1884 р. Д.І. Яворницький зізнавався у любові до «свого Запорожжя» і писав, що готовий був усе залишити, щоб тільки стояти на цій землі. Саме ця українська земля була співзвучна його натурі, саме вона втішала, надавала «широкий простір» для розвитку внутрішнього «я» [7, с. 113].

Справжніми, життєво визначальними історико-географічними символами для Д.І. Яворницького стали такі, як «Запорожжя», «запорожці», «Дніпро», «пороги», «степ». Ці слова набули для молодого дослідника магічно-сакрального змісту, надавали чарівливий, живий, захоплюючий заряд життєвої енергії, визначали його просторову

ідентифікацію. У листі до свого однодумця, українського фольклориста, етнографа, педагога і громадського діяча Я. П. Новицького від 13 жовтня 1884 р. Дмитро Іванович визнавав: «Дніпро, степ, пісня, сопілка – ось що для мене вище всього на світі». У цій системі сакральних символів Д.І. Яворницького визначальною категорією став Дніпро, який називався «святим» [7, с. 159, 155, 157].

Утім рідний просторовий світ Д.І. Яворницького не обмежувався лише милими його серцю землями Запорозжя. Для внутрішнього самоусвідомлення вченого рідною Батьківщиною виступала вся Україна. Свої щирі почуття любові до рідної української землі він неодноразово висловлював у листах своїм кореспондентам. Так, 22 лютого 1886 р. він із тугою писав Я.П. Новицькому: «Ой, Боже, скільки ж тоді я дав би за те, щоб бути мені на своїй Україні» [7, с. 169]. В іншому листі від 14 грудня 1886 р. до цього ж адресата Дмитро Іванович писав про подаровану ним сину Якова Павловича – Кості – книгу Шевченкових «Гайдамаків», щоб той «уже змальству любив так щиро нашу неньку Україну, як любимо ми її» [7, с. 175].

У листі до свого друга, українського письменника, видавця, перекладача, лікаря і культурно-громадського діяча К.О. Білиловського від 8 травня 1897 р. Д.І. Яворницький зізнався: «І всі мої думки на Україні...». При цьому, розмірковуючи, куди переселитися на постійне проживання, він називав такі українські міста, як Полтава та Чернігів, Житомир та Кам'янець-Подільський. Отримавши у 1885 р. запрошення від галичан на археологічний з'їзд, молодий дослідник висловив велике бажання поїхати до Галичини. У 1900 р. Д.І. Яворницький звернувся до відомого історика М.С. Грушевського, висловлюючи своє прагнення виїхати з Москви до Галичини для захисту магістерської дисертації у Львівському університеті та задля облаштування на постійне проживання [7, с. 30, 163, 61].

Почуття палкої любові до України Д.І. Яворницький зберігав усе своє життя. У листах до видатного живописця І.Ю. Рєпіна від 3 квітня та 3 травня 1925 р. він зізнався, що працював «на ниві дорогої і рідної мені України», «для своєї дорогої України і для своїх земляків» [7, с. 202, 203]. Напевно, цілком не випадково видатний вчений підписував свою зворотну адресу, як це зробив у листі 25 березня 1932 р. до В.І. Рєпіної, саме так: «Україна, Дніпропетровськ, акад. Д.І. Яворницькому» [7, с. 218].

Любов Д.І. Яворницького до України була широю і дихала зі стоїнок його численних праць, які безумовно мали не тільки пізнавальне,

а й світоглядно-виховне значення. Так, сільський священник, краєзнавець, історик та шанувальник старовини В. Голинський, прочитавши «Историю запорожских казаков», дійшов висновку: «...любите Ви Малоросію. І я, хоча родом півничанин, полюбив її» [6, с. 116]. У 1908 р. політичний і громадський діяч, письменник Я. Г. Гололобов зі своєю дружиною М.С. Гололобовою теж засвідчили велику роль праць Д.І. Яворницького у пробудженні любові тільки до його «милої України» [6, с. 130].

Д.І. Яворницький присвятив своє життя служінню своїй рідній неньці-Україні, і це було абсолютно зрозуміло сучасникам, що підтверджується епістолярними прикладами. Так, український письменник, видавець і громадський діяч В.Л. Левицький у листі від 16 травня 1892 р. гадаю цілком не випадково зичив Д.І. Яворницькому «сил до дальшої праці на користь і славу нашої неньки України!» [5, с. 214]. Подібне національне світобачення спостерігається і в листі живописців Ф.С. Красицького і М.І. Струнникова до Дмитра Івановича від 24 листопада 1913 р., який закінчувався ширим вітанням і бажанням доброго здоров'я і багатьох літ «на славу Україні!» [6, с. 166].

Для усвідомлення характеру національної ідентичності Д.І. Яворницького важливо зіставити його світоглядні символи по лінії «своє» – «чуже». У цьому зв'язку вельми прикметним було ставлення Д.І. Яворницького до визначальних символів Російської імперії, російської ідентичності, якими були дві столиці – Москва і Санкт-Петербург. Упродовж кількох років український вчений проживав у Москві. Його листи показують, що це північне місто було чужим для нього. Жодного разу Дмитро Іванович не висловив захоплення першою столицею Росії, постійно знаходячи досить негативні, різкі епітети, називаючи її «смердючою», «страшенно нудною», а своє перебування у ній «московським ярмом» [7, с. 27, 28, 50, 54, 160].

Своє перебування в Москві Д.І. Яворницький розглядав як вимушене, тимчасове, яке використовувалося, щоб або опрацювати численні архівні справи з історії запорозького козацтва, або прочитати в Московському університеті спеціальний курс «Епоха гетьмана Богдана Хмельницького» [7, с. 178, 85]. У процесі роботи над величезним архівним матеріалом Д.І. Яворницький «глибоко зненавидів минулу політику Москви». «Скільки тут лицемірства, ханжества і разом із тим грубого насилля, безсердечності!», – писав із цього приводу Д.І. Яворницький Я.П. Новицькому 16 грудня 1887 р. Напевно, ця обставина теж мала неабияке значення для формування його національного самоусвідомлення [7, с. 178].

Чужою була для Д.І. Яворницького і тодішня столиця імперії – Санкт-Петербург. «Тут я відірваний від усього, що було миле моему серцю... Тут ні Січі, ні степу, ні Дніпра, – все далеко-далеко від мене» – скаржився він Я.П. Новицькому у листі 13 серпня 1885 р.» [7, с. 164]. З кожним місяцем перебування в «північній Пальмірі» почуття «страшної туги» в його душі наростало. Вже 22 листопада 1885 р. Д.І. Яворницький сповіщав того ж Якова Павловича, що перебуває у «клятій темниці, Петербурзі», який названо «клятим містом, пекельним містом!» [7, с. 166]. На цьому тлі особливо емоційним дисонансом звучать слова прагнення Дмитра Івановича служити «для тої України!», зокрема для міста Катеринослава, для якого самовідданий дослідник козацького минулого «вмер би і не пішов би геть з нього» [7, с. 166].

Вже у першій половині 1880-х рр. ширий український патріотизм Д.І. Яворницького набув дієвого характеру і виявився, насамперед, у прагненні науково розробляти козацьку проблематику. Із-під пера дослідника вийшла низка праць, зокрема «Топографический очерк Запорожья (отрывок из сочинения)» (1883), «Число и порядок запорожских сичей с топографическим очерком Запорожья» (1884) та ін., які були опубліковані [14, с. 15].

Звернення до теми запорозького козацтва стало причиною обвинувачень молодого історика в «ярому українофільстві» та навіть «сепаратизмі». Про ці нападки Дмитро Іванович прямо писав Г.І. Маркевичу із Харкова в Катеринославі 22 вересня 1884 р. Обвинувачення глибоко зачепили Д.І. Яворницького. У листі до того ж Г.І. Маркевича від 4 жовтня 1884 р. він писав: «Невже я сепаратист? І не думав і не думаю бути сепаратистом. Люблю клочок землі!» [7, с. 112, 113].

Незважаючи на те, що Д.І. Яворницький не був формально причетним до українського національного руху, не брав участі у нелегальних гуртках, його наукова діяльність відтворювала українську ранньонаціональну історію, а відтак сприяла відродженню серед українства історичної пам'яті й формуванню нового історичного мислення на новій, модерній основі. Усвідомлення цього можновладцями спричинило занесення козацького літописця до розряду «неблагонадійних» осіб. У листі від 12 вересня 1887 р. Д.І. Яворницький сповіщав Я.П. Новицькому із Санкт-Петербурга в Олександрівськ, що внаслідок якогось доносу його «видалили зі служби і циркулярно заборонили приймати в будь-якому учбовому окрузі» [7, с. 177].

Несправедливі обвинувачення не залякали дослідника української старовини, який продовжив поглиблено вивчати козацьку тематику в

архівах. Це була величезна і виснажлива праця. Саме в той час, 16 грудня 1887 р., Д.І. Яворницький писав Я.П. Новицькому із Санкт-Петербурга: «Але чого тільки людина не може подолати, люблячи свою Батьківщину?», безсумнівно, маючи на увазі свою любов до України [7, с. 178].

Результатом великої евристичної роботи Д.І. Яворницького стала публікація цілого ряду ґрунтовних досліджень, у тому числі таких, як «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» у двох частинах (1888), «Сборник материалов для истории запорожских козаков» (1888), «Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края» (1889), «Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк» (1890), «История запорожских козаков» у трьох томах (1892, 1895, 1897) та ін. [14, с. 19–21].

Займаючись науковою діяльністю, Д.І. Яворницький був далекий від сепаратизму. Його українська національна ідентичність цілком уживалася з політичною лояльністю щодо царського режиму. Приміром, у листі до К.О. Білиловського від 21 серпня 1897 р. Дмитро Іванович згадував про українського громадського діяча О.І. Бородая, який, проживаючи у Санкт-Петербурзі, «хоче когось і для чогось підняти проти Москви. Химери та й годі...» [7, с. 32].

Проте навіть суто наукова діяльність українського дослідника викликала недовіру царського режиму. Так, у 1898 р. цензура заборонила і тримала під п'ятимісячним арештом нову книгу вченого «По следам запорожцев». Д. І. Яворницькому інкримінували, що його праця «написана в українофільському дусі». І лише заступництво предводителя дворянства Катеринославської губернії, впливового громадського діяча і відомого колекціонера Г.П. Алексеєва та вилучення автором двох оповідань відкрили шлях видання до читачів [7, с. 80].

Ця нова книга Д.І. Яворницького про козаків справила велике позитивне враження на читачів. Так, відомий журналіст, публіцист і громадський діяч М.В. Биков у листі від 23 грудня 1898 р. дякував Д.І. Яворницькому за цю «цікаву і симпатичну (за народолобство) книгу» [5, с. 42].

Безсумнівно, праці Д.І. Яворницького блискуче передавали український історичний колорит козацького минулого, вирізнялися багатством історичних образів і мали сильний вплив на свідомість читачів. Цю властивість добре підмітив український поет, перекладач і громадський діяч М.К. Вороний, який 24 січня 1901 р. у листі до «батька отамана кошового», як поважно називав Дмитра Івановича, зокрема, писав про його наукові дослідження, «повні такої чарівливої поезії, що у мене від них голова макитриться, бо вони цілком переносять в часи

козацтва...» [5, с. 113]. Подібні враження від праць Д.І. Яворницького висловлювалися його читачами і через багато років. Так, 22 листопада 1929 р. українська письменниця і громадська діячка Л.М. Старицька-Черняхівська зізналася Д.І. Яворницькому: «Ви буквально, даєте життя минулому і переносите нас в ті часи...» [5, с. 300].

Відтворення Д.І. Яворницьким фактичної основи української національної історії в контексті розвитку відповідної національної ідеї усвідомлювалося не тільки цензорами та іншими чиновниками царського режиму, а й представниками інтелігенції, далекої від карально-охоронного суспільного табору. Так, Я.Г. і І.М. Гололобови у листі до Д.І. Яворницького від 19 листопада 1908 р. зазначали, що своїми творами він пробуджував і зміцнював «кращі якості душі», формував патріотичні почуття до Батьківщини. Характерно, що автори листа вважали (і далеко не безпідставно), що Д.І. Яворницький прагнув прищепити любов тільки «до своєї милої України» і називали його «сепаратистом-українцем» і «апостолом націоналізму» [6, с. 130]. А фольклорист і літературознавець В.В. Данилов чітко визначив місце і роль Д.І. Яворницького в українознавстві, написавши 6 квітня 1909 р.: «Ви – велетень у науці про Україну...» [4, с. 153].

Тому не випадково, підозри в «українофільстві» та «сепаратизмі» з боку царських чиновників тяжіли над Д. І. Яворницьким аж до Першої світової війни включно. Це було закономірно за умов, коли саме великодержавно-шовіністичні погляди характеризували багатьох можновладців. Приміром, Я.Г. Гололобов у листі від 27 квітня 1914 р. згадував про Катеринославського губернатора, німця за походженням Багговута, який був так наляканий українським рухом, що «всяку книжку малоросійською мовою вважає найшкідливішою прокламацією» [6, с. 138].

Українське національне самоусвідомлення Д.І. Яворницького було не стільки теоретизованим, як глибоко вкоріненим у соціальну практику, дієвим. Патріотизм вченого був не декларативним, а цілком реальним, спрямованим на служіння українській національній справі. Характерно, що саме відданість цій справі була для Д.І. Яворницького життєвим орієнтиром, одним із найважливіших чинників оцінки людини. Так, у листі до українського письменника, видавця і громадського діяча В.Л. Левицького від 15 липня 1895 р. він писав про рідного брата видатного українського письменника Панаса Мирного – І. Я. Рудченка: «Людина чесна і розумна, але ж задля українського діла непотрібна» [7, с. 110]. Певно, знаючи цей підхід Д.І. Яворницького, український літератор і громадський діяч К.Є. Котов у листі від 6 серпня 1915 р. просив

його поклопотати «за щирого українця Казановського, щоб він на весь час зостався в Катеринославі при заводах...» [5, с. 178], а український мовознавець і громадський діяч І.М. Прохоренко писав йому 2 жовтня 1918 р. про себе: «Українською справою завжди цікавився...» [6, с. 228].

Чесне ставлення до української національної справи було для Д. І. Яворницького одним із головних пріоритетів ставлення до людини, незалежно від його етнічного походження. Приміром, у листі до видатного українознавця, сходознавця, філолога та перекладача А.Ю. Кримського від 5 квітня 1923 р. він так писав про професора Ю.А. Фогта: «В українській справі правдивий українець» [7, с. 88 – 89].

У служінні українській справі центральне місце за Д.І. Яворницьким безперечно посідала історична наука. Однак Дмитро Іванович не належав до кабінетних вчених. Адже важливим напрямом його діяльності була популяризація історичних знань, правдива оповідь про українське минуле. Ще з молодих літ талановитий дослідник любив виступати зі своїми лекціями перед слухачами як у столицях, так і в периферійній глибинці. Про значення цих виступів свідчить лист археолога, музейного працівника і громадського діяча В.І. Строменка з Ізюма в Катеринослав від 20 лютого 1909 р. «Знаєте, Дмитро Іванович, – зазначав Василь Іоанікійович, – велике діло роблять Ваші лекції задля українського національного розвитку, особливо тим рухом, який вони піднімають серед молоді» [6, с. 542].

У центрі уваги Д.І. Яворницького завжди перебувала українська людність. Тому цілком не випадково дослідник історії запорозького козацтва паралельно із вивченням письмових першоджерел збирав численні етнографічні матеріали. Проводячи археологічні розкопки козацьких могил та під час фольклористичних й етнографічних експедицій Дмитро Іванович знаходився в оточенні нащадків запорозьких лицарів і швидко зближався з простими людьми – хліборобами, лоцманами, рибалками, кобзарями, бандуристами. У процесі живого спілкування з ними він записував українські народні пісні, казки, легенди, перекази, народні оповідання, прислів'я, приказки, загадки та зразки інших жанрів народної прози, які передавалися із вуст у уста протягом багатьох поколінь українців [7, с. 23, 187; 12, с. 73].

Без вивчення цього скарбу народної мудрості не можна було вести мову про збереження історичної пам'яті – важливої ознаки національної ідентичності. Це добре усвідомлював Д.І. Яворницький, який внаслідок своєї фольклорно-етнографічної діяльності зібрав близько 10 тисяч народних пісень, фольклорних та етнографічних першоджерел. У цьому

ж рiчищi слiд розглядати i його працю в царинi археологiї, наслiдком якої стали розкопки близько 1000 археологiчних пам'яток [14, с. 12].

Справжнiм дiтищем Дмитра Iвановича, кажучи словами Д. I. Дорошенка, «з чистим вже українським характером», став Катеринославський iсторико-археологiчний музей [3, с. 151]. За тридцять рокiв дiяльностi ученого-подвижника колекцiя цiєї наукової й культурної установи перетворилася на одну з найфундаментальнiших, увiбравши близько 80 тисяч експонатiв [14, с. 12]. Але вже навить перед своїм вiдкриттям у 1905 р. музейне зiбрання справляло велике емоцiйне враження i цiлком виявляло свою українську спрямованiсть. Яскраве поетичне свiдчення цьому залишив вiдомий російський журналiст i письменник В. О. Гiляровський, який, зокрема, написав:

Музей – Україне всей краса,

Живьем в нем запорожцы встали [5, с. 128].

Важлива комунiкативна функцiя в процесi розвитку нацiональної iдентичностi належала пресi. Д. I. Яворницький брав активну участь у журналi «Киевская старина», запрошувався до спiвпрацi в iнших часописах. Ця праця сприяла популяризацiї знань з української iсторiї, етнографiї та фольклористики, створювала необхідне українське нацiонально-культурне середовище [5, с. 204, 215; 3, с. 152].

Поряд iз нацiональною iсторiєю, фольклором та етнографiєю одним iз найсуттєвiших факторiв української нацiональної iдентичностi Д. I. Яворницького була мова. Є пiдстави вважати, що у Дмитра Iвановича достатньо рано починає формуватися українське модерне мислення. При цьому українська iдея розглядалася широко, в контекстi служiння всiй українськiй нацiї, яка об'єднувалася справжнiми нацiональними цiнностями. Такий пiдхiд не роздiляв українцiв за якимись соцiальними верствами, станами або класами.

Напевно, однiєю з таких фундаментальних консолiдуючих цiнностей, на думку Д. I. Яворницького, була мова. У цьому зв'язку надзвичайний iнтерес має лист Дмитра Iвановича до Я. П. Новицького вiд 20 жовтня 1884 р., де вiн згадував харкiвського аристократа Б. Г. Фiлонова (вiв родовiд вiд запорожця Фiлоненка), який захопився майстерностю корифея українського театру М. Л. Кропивницького. Симптоматична така фраза Д. I. Яворницького: «I цей талонний, патентований аристократ, вiд волосся i до мозку костей, з розуму сходить вiд Кропивницького; розмовляє не iнакше, як українською! Вiдмiнно! Цю справу велику зробив Кропивницький» [7, с. 156]. Вказане свiдчить, що Д. I. Яворницький цiлком усвiдомлював важливе значення української мови й

українського театру у розвитку національної ідентичності серед модерної української аристократії.

Принагідно зазначити, що закінчивши Харківський університет, Дмитро Іванович, за згадкою Є.Х. Чикаленка, «не вмів і слова по-українському до пуття сказати» [13, с. 99]. Напевно, помітивши це, колишній учасник Кирило-Мефодіївського товариства, український громадський діяч Д.П. Пильчиков, до якого Д.І. Яворницький прийшов порадитися стосовно теми магістерської дисертації, запропонував молодому історику здійснити подорож землями колишнього Війська Запорозького, щоб наочно побачити козацький край, краще пізнати його минувшину. Д.І. Яворницький прислухався цієї ради і повною мірою скористався нею, ретельно вивчаючи не тільки українську історію, а й мову. Такі науково-дослідні експедиції Дмитро Іванович влаштовував постійно. В результаті він, – кажучи словами Є.Х. Чикаленка, – «став таким типовим, етнографічним українцем, яких між нами майже нема» [13, с. 98–99].

Д.І. Яворницький народився і виріс на Слобідській Україні, де у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. внаслідок змішування українського й російського етнічного масивів та за умов русифікаторської політики царизму важко було зберегти чистоту української мови. Не випадково Дмитро Іванович щиро зізнавався, що «балакав по-слободському (себто по-харьковському)» і не вважав себе людиною, добре знаючою українську мову. З повагою він ставився до тих, хто досконало володів українською і, кажучи його словами, «рубав по-полтавському» [7, с. 19].

Будучи українцем за світосприйняттям, Д.І. Яворницький напевно вважав своїм обов'язком постійно вдосконалювати свої знання з рідної української мови. З цією метою він повною мірою використовував свої науково-дослідні подорожі по історичних місцях південної України, зокрема Катеринославщиною та Херсонщиною, де ще зберігалася жива народна мовна традиція українства [7, с. 80].

Постійно вдосконалюючи свої знання мови, Д.І. Яворницький став писати українською, насамперед, літературні твори. При цьому Дмитро Іванович дуже відповідально ставився до літературного рівня своїх праць, даючи перечитувати тексти кільком знавцям «нашої дорогої мови» і лише після цього віддавав видання до друку [7, с. 245].

Вивчення Д.І. Яворницьким мовних народних глибин, близькість до простого люду під час дослідницьких мандрівок Україною сприяли тому, що його белетристика була багата на мовні здобутки. Це означав навіть такий знавець української мови, як М.Ф. Комаров, який

неодноразово читав рукописи Д.І. Яворницького. У листі із Одеси від 26 серпня 1898 р. він відмітив достоїнства рукопису повісті «Наша доля – божа воля», зокрема констатує: «Ваша мова – щиро народна і виразна» [4, с. 262–263]. Після виходу у світ ця повість Д.І. Яворницького сподобалася й читачам. Зокрема, катеринославський земський діяч С.А. Бродницький із захопленням ділився своїми приємними враженнями від прочитаного: «Чудова малоросійська мова по-справжньому захопила мене» [6, с. 87].

Живе народне слово притаманне й іншим літературним творам Д.І. Яворницького. Приміром, український громадський діяч О.І. Бородай у листі від 3 лютого 1899 р. так захоплено писав Дмитру Івановичу про мову його твору «Максим Вітряк»: «... Ви схопили дух народного генія, а хіба се дрібниця?» [4, с. 104].

Відомий український літератор, мовознавець, педагог та громадський діяч Б.Д. Грінченко був одним із тих, хто захоплювався Д.І. Яворницького до написання й наукових історичних праць українською мовою. У листі від 24 квітня 1901 р. Борис Дмитрович писав у цьому контексті Дмитру Івановичу: «Ви так добре знаєте історію, така гарна у Вас мова, такий хист до малювання словами, що хто ж краще за Вас напише про Січ? А треба, щоб у нас не сама поезія та белетристика, а й наука була по нашому». У тому ж листі Б.Д. Грінченко прямо закликав Д.І. Яворницького «сотворити науку вкраїнською мовою» [4, с. 127].

Але й сам дослідник запорозького козацтва добре усвідомлював необхідність творення національної історії українською мовою. Так, наприклад, у листі до К.О. Білиловського від 2 листопада 1896 р. він стверджував, що український переклад першого тому «Истории запорожских казаков» є необхідною справою заради своїх земляків [7, с. 28].

Д.І. Яворницький поповнював свої мовні знання і в процесі читання творів кращих українських майстрів красного письменства. Своїми мовно-літературними враженнями він, наприклад, ділився з видатним українським письменником та громадським діячем М.М. Коцюбинським, коли писав у листі від 27 червня 1907 р.: «Оце я тільки що вичитав перший том Ваших творів. Що за мова прехороша! Що за характери! Що за знання души чоловіка! Що за краса в малюванні природи! Що за поезія!» [7, с. 86].

Той факт, що в українському національному самоусвідомленні Д. І. Яворницького особливе місце посідала рідна мова, підтверджують його систематичні заняття лексикою. Упродовж десятиліть Дмитро Іванович наполегливо збирав і записував оригінальний лексичний

матеріал, дбаючи про поповнення українського лексичного багатства, мріючи про видання оригінального словника української мови, який би містив тільки ті слова, що відсутні в інших словниках.

Дослідник збирав лексичний матеріал із живих вуст і виписував із різних книжок. У 1914 р. в його розпорядженні налічувалося вже 6700 слів, які не увійшли до «Словаря української мови» Б.Д. Грінченка. У 1919 р. Дмитро Іванович видрукував у Катеринославі перший том власного «Словника української мови», який містив лексичний матеріал від літери А до літери К. Пізніше, у 1927 р. Д.І. Яворницький писав І.Ю. Репіну, що вже зібрав такий обсяг лексичного матеріалу, якого вистачить ще на два томи. Усього лексичні скарби вченого перевищували 55 тисяч слів, до того невідомих українським мовознавцям. Це була подвижницька праця, яка тривала протягом десятків років. Д.І. Яворницький не припиняв її навіть у найважчі часи сталінського тоталітарного режиму [7, с. 71, 248, 206, 207, 240; 10, с. 97–98].

За російського імперського режиму розвиток української ідентичності суттєво гальмувався через відсутність української школи, яка могла б донести знання про національну історію та культуру, а відтак сприяти поширенню національної свідомості через засвоєння певних культурно-історичних цінностей молодим поколінням. Цю функцію національної школи Д.І. Яворницький добре усвідомлював. У 1903 р. дослідник козацького минулого з великою любов'ю читав лекції на загальноосвітніх курсах у Катеринославі, використовуючи багатобарвну поетику українського слова і в такий спосіб знайомлячи слухачів з рідною історією. А навесні 1905 р. Д.І. Яворницький ініціював збір підписного листа про потреби української школи в Катеринославі. З організацією в Катеринославі місцевої «Просвіти» Дмитро Іванович використовував і її трибуну для своїх популярних викладів з історії Запорозжя [8, с. 27–28; 7, с. 61; 3, с. 151].

Значно ширші можливості відкрилися перед Д.І. Яворницьким на ниві української освіти після повалення царського режиму. За гетьмана П. Скоропадського було засновано Катеринославський університет, куди запросили відомого дослідника запорозького козацтва. Вже улітку 1918 р. Д.І. Яворницького обрали професором по кафедрі історії місцевого краю і Запорозжя. У 1920-х – на початку 1930-х рр., коли на базі Катеринославського університету функціонував Інститут народної освіти, Дмитро Іванович продовжував науково-педагогічну діяльність. У 1922 р. відомий вчений очолив науково-дослідну кафедру українознавства [7, с. 44; 4, с. 639].

У 1929 р. Д.І. Яворницького обрали дійсним членом ВУАН, що означало публічне визнання заслуг вченого в Радянській Україні. Однак уже в 1933 р. плідна й різнобічна діяльність науковця і педагога була штучно перервана через обвинувачення в українському буржуазному націоналізмі. Втім навіть позбавивши Д.І. Яворницького роботи, сталінський режим не наважився відібрати звання академіка, а в 1937 р., за часів великого терору, не скасував рішення Президії АН УРСР про присудження йому наукового ступеня доктора суспільних наук [13, с. 30, 31].

Уже на схилі літ, 12 травня 1939 р. Дмитро Іванович поетично висловив у листі до фольклориста, літературознавця та педагога В.В. Данилова своє життєве кредо служити для України:

Хотілося жити
На благо Вкраїни
І кинути зерна
На рідную ниву [7, с. 67].

І дійсно Д.І. Яворницький все життя присвятив служінню рідній землі, рідному народові. За своїм світобаченням це був непересічний українець-патріот, який своїм відданим служінням українській справі у галузях історії, етнографії, фольклористики, археології, літератури і мовознавства, музеєзнавства й освіти сприяв поширенню української національної ідентичності серед різних верств свого народу.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С.В.* Енциклопедист козаччини // Укр. істор. жур. – 2005. – № 4. – С. 4 – 43.
2. Академік Д.І. Яворницький і перша вища гірнична школа України: докум. і матер. / За заг. ред. проф. Г.К. Швидько. – Д., 2004.
3. *Дорошенко Дмитро.* Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1914 роки). – К., 2007.
4. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького / Упоряд.: С.В. Абросимова, А.І. Перкова, О.В. Піцик, Н.Г. Чередник; Вступ. ст. С.В. Абросимової, А.І. Перкової; Перед. слово Б.Т. Карапиша. – Д., 1997.
5. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І. Яворницького / Упоряд.: С. В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін.; Вступ. ст. С.В. Абросимової; Під заг. ред. Н.І. Капустіної. – Д., 1999.
6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 3:

Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького / Уклад.: С. В. Абросимова, Н.Є. Василенко, А.І. Перкова та ін. / За заг. ред. Н.І. Капустіної. – Д., 2005.

7. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького до діячів науки і культури / Упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; За заг. ред. Н.І. Капустіної. – Д., 2005.

8. *Коваленко Олексій*. Спогади про Дмитра Івановича Яворницького // *Чабан Микола*. Сучасники про Д. І. Яворницького. – Д., 1995. – С. 27–29.

9. *Кресіна І.О.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): Монографія. – К., 1998.

10. *Матвієвський Павло*. На аудієнції у наркома. Спогади історика // *Чабан Микола*. Сучасники про Д.І. Яворницького. – Д., 1995. – С. 96–102.

11. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. праць / Ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2005.

12. *Рильський Максим*. Запорозький характерник // *Чабан Микола*. Сучасники про Д.І. Яворницького. – Д., 1995. – С. 72 – 75.

13. *Сохань П.С.* Видатний дослідник запорозького козацтва, полум'яний український патріот / П.С. Сохань, М.М. Олійник-Шубравська // *Яворницький Дмитро*. Твори: У 20 т. / Ред. кол.: Павло Сохань (голов. ред.) та ін. – Т. 1. – К.; Запоріжжя, 2004. – С. 11–33.

14. *Чикаленко Євген*. Спогади (1861 – 1907). – К., 2003.

15. *Яворницький Дмитро*. Твори: У 20 т. / Редкол.: Павло Сохань (голов. ред.) та ін. – Т. 1. – К.; Запоріжжя, 2004.

16. *Яворницький Дмитро*. Твори: У 20 т. / Редкол.: Павло Сохань (голов. ред.) та ін. – Т. 2. – К.; Запоріжжя, 2005.

Надійшла до редколегії 27.10. 2007 р.

С.В. Абросимова

Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І. Яворницького

Д.І. ЯВОРНИЦЬКИЙ В СОЦІАЛЬНОМУ КОНТЕКСТІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Висвітлено творчі та дружні взаємини академіка Д.І. Яворницького з представниками різних соціальних верств Наддніпрянської України кінця ХІХ – початку ХХ ст. і визначена роль вченого в культурно-громадському русі того часу. У дослідженні використано комплекс нових джерел з епістолярної спадщини Д.І. Яворницького.

Незважаючи на те, що протягом останнього десятиліття життя і творчість видатного українського історика академіка Дмитра Івановича Яворницького (1855–1940) досить активно вивчалися, в біографії вченого залишається ще багато білих плям, які потребують глибокого дослідження, а окремі факти – корегування чи уточнення. Актуальним залишається й створення комплексної наукової біографії Яворницького.

В контексті «нової біографічної історії» («чи персональної історії»), у фокусі якої історія одного життя в усій його унікальності й повноті [18], індивідуальні біографії вивчаються на новому методологічному рівні, зокрема на основі мікроаналізу [34], що передбачає увагу дослідників до середовища та мікросоціуму персонажа, його дружніх і творчих стосунків тощо [20; 26; 37]. Як відзначив провідний український вчений у царині теоретичної біографістики В.С. Чишко, одним з методологічних здобутків історичної біографічної традиції став «аналіз середовища та оточення особи для повноти зображення. Особа не вихоплюється з контексту епохи, навпаки, з'являються ідеї, що вона є результатом впливу середовища та оточення» [37, с. 30].

Розробка повномасштабної наукової біографії Яворницького актуалізує створення поліфонічної «картини» його життя. В цьому плані на особливу увагу заслуговує дослідження творчих та дружніх стосунків вченого, у контекст яких входили представники різних соціальних верств України, Росії та інших країн і регіонів, де жив і працював вчений.

В даній статті висвітлюється взаємовплив між Яворницьким і пред-

ставниками різних соціальних верств Наддніпрянщини кінця ХІХ – початку ХХ ст., де вчений прожив останніх 35 років свого життя (з 1905 р.), а його дослідження тривали тут понад півстоліття (з 1883 р.) Вивчення цього питання сприятиме не тільки подальшій розробці біографії історика, але й більш глибокому висвітленню соціальної історії та історії культурно-національного і громадського руху Наддніпрянщини у зазначений період.

Контекст взаємостосунків Яворницького складався з «мозаїки» його стосунків (мікро-контекстів) з конкретними особами чи співтовариствами того часу. Дослідження цих мікро-контекстів дозволить «пожвавити», «олюднити» біографію вченого, виявити нові факти в його приватному житті й творчості, зрозуміти мотивацію тих чи інших його вчинків тощо. Саме в цих мікро-контекстах, у спілкуванні однодумців народжувалися різні ідеї, ініціативи, почини, проекти, створювалися товариства, асоціації, партії. Дослідження міжособистісних стосунків «наповнює» соціальний контекст того чи іншого ареалу конкретними особами, і ми бачимо не якусь соціальну масу, а конкретних людей.

Широчінь наукових інтересів, тривале і насичене творче життя, специфіка дослідницьких методів, викладацька діяльність, активна громадянська позиція і популяризація історичних знань серед широкого громадського загалу, відкритість природи, хист оповідача, образність мови й, нарешті, те, що називають харизмою – все це сприяло встановленню широких контактів Яворницького з різними співтовариствами, громадськими, науковими і культурними організаціями, активному спілкуванню вченого з друзями, колегами, знайомими, студентами, представниками соціальної та інтелектуальної еліти, службовцями, священиками і простими селянами.

В науковій літературі (передусім у матеріалах конференцій, присвячених ювілеям Яворницького, в наукових збірниках Дніпропетровського історичного музею, Дніпропетровського національного університету, Національного гірничого університету та ін.) вже висвітлювалися стосунки Дмитра Івановича з багатьма вченими, громадськими діячами, митцями України, Росії та інших держав, з родичами та друзями, а також з різними товариствами, участь вченого у тих чи інших культурно-громадських починах тощо [3; 5; 7; 16; 25; 29; 30]. У дослідження цього питання зробили внесок передусім дніпропетровські (С.В. Абросимова, В.М. Бекетова, В.В. Буряк, Н.Є. Василенко, Б.О. Галь, Г.А. Голубицька, І.М. Єлінов, В.Б. Єфимов, О.І. Журба, В.М. Заруба, В.В. Іваненко, І.Ф. Ковальова, М.П. Ковальський, О.О. Колпакова, І.О. Кочергін,

В.І. Лазебник, А.І. Перкова, О.В. Піцик, В.П. Платонов, В.С. Савчук, С.І. Світленко, К.О. Тележняк, І.М. Тимофєєва, Т.М. Цимлякова, М.П. Чабан, В.В. Ченцов, Н.Г. Чередник, Т.І. Шапаренко, І.М. Шаповал, Г.К. Швидько, І.І. Яременко та ін.) запорізькі (А.В. Бойко, О.Є. Борисенко, Б.А. Бровко, В.Ю. Карасенко, Н.Ю. Чернік та ін.), київські (М.М. Шубравська, С.І. Білокінь, Л.В. Іваннікова, Ю.А. Мицик, П.С. Сохань, І.Ю. Тарасенко, В.І. Ульяновський та ін.) дослідники, а також одеський вчений і письменник Г.Д. Зленко.

Основним джерелом у висвітленні заявленої теми став комплекс листів з епістолярної спадщини Яворницького, який складається з опублікованих [10–13] та таких, що чекають на публікацію. Переважна більшість епістолярної спадщини вченого (понад 6000 листів) зберігається в Дніпропетровському історичному музеї [9]. Варто підкреслити значення епістолярних джерел (ego-джерел) не тільки у персонологічних та біоісторіографічних дослідженнях, але й у дослідженнях людських стосунків. Саме у приватному листуванні в усій повноті віддзеркалюється неповторна привабливість цих стосунків, духовний світ людини, заповітні думки, сприйняття і оцінка подій, повсякденне життя, побутові подробиці тощо. Невипадково листи називають «людським документом епохи». Окрім того, листи являють собою своєрідну форму діалогу та дискусій між дописувачами. В листах обговорювалися актуальні проблеми українського національного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст.

В ансамблі людських стосунків Яворницького його взаємини з певними особами посідали досить вагоме місце і мали для нього доленосне значення. Уродженець Слобожанщини, Дмитро Іванович своє творче життя і наукову діяльність міцно поєднав з Наддніпрянською Україною. Його головний науковий інтерес – історія запорозького козацтва – спрямував вченого на комплексне дослідження тих територій, де свого часу розташовувалася Запорозька Січ. Починаючи з 1883 р., протягом багатьох років Яворницький мандрував теренами передусім Катеринославської, Херсонської, Таврійської та Полтавської губерній, розшукував запорозькі старожитності, здійснював топографічні та археологічні розвідки, записував народні пісні, легенди, прислів'я про козацьку давнину від місцевих старожилів. У приватних колекціях нащадків запорозької старшини, передусім Лівобережжя, а також в церквах та монастирях Катеринославщини знаходив дослідник пам'ятки козацької старовини та інші раритети.

Особливо активні й тривалі дослідження, що виявилися досить плідними, вчений розпочав на Катеринославщині – в самому серці ко-

лишнього Запорозжя, де в курганах, в приватних колекціях і архівах зберігалися залишки старовини, а в усній творчості місцевої людності – перекази про легендарне минуле степових лицарів. Вхідження Яворницького в соціальний контекст Наддніпрянської України ініціювалося, в першу чергу, його науковими інтересами й тому розпочалося із знайомства з представниками місцевої інтелектуальної та соціальної еліти, які були знавцями ріднокраю, сприяли його дослідженням порадами, консультаціями і навіть коштами, допомагали в розшуку джерел, знайомили з місцевими старожилами тощо. Власники маєтків надавали вченому можливість проводити археологічні розкопки на своїх землях (часто поміщики самі запрошували вченого провести розкопки з метою формування приватних колекцій, бо того часу відбувався справжній колекційний бум, було вельми модним мати приватний музей), досліджувати їхні колекції, користуватися родинними архівами і бібліотеками.

Приватне листування вченого свідчить, що ще у 1882 р. Яворницький познайомився з катеринославським фольклористом, етнографом і громадським діячем Г.А. Залюбовським (1836–1898) [13, с. 72, 146], а у наступному 1883 р. зустрічався з поетом і фольклористом І.І. Манжурою (1851–1893), який приїздив до Харкова, щоб запропонувати Історико-філологічному товариству свою збірку українських пісень.

Серед катеринославських інтелектуалів, з якими в першу чергу познайомився Яворницький, передусім треба відзначити викладача духовної семінарії Г.І. Маркевича (саме у нього вчений згодом придбав у Катеринославі земельну ділянку, на якій побудував власний будинок), фольклориста, історика і педагога з Олександрівська Я.П. Новицького, підприємця, мецената, колекціонера і краєзнавця О.М. Поля, письменника і видавця М.В. Бикова та ін.

Знайомство Яворницького з Я.П. Новицьким (1847–1925) [4; 24], що відбулося десь у 1882 р., незабаром перетворилося на міцну тривалу дружбу [17]. Великий знавець місцевого краю, Я.П. Новицький прислужився Яворницькому в історико-географічному вивченні регіону [10, с. 377–406]. Ще більше зміцніла їхня дружба і творча співпраця, коли Яворницький остаточно переїхав до Катеринослава (1905 р.), де обіймав посаду директора музею ім. О.М. Поля. Я.П. Новицький вельми прислужився у формуванні музейного зібрання пам'ятками запорозької старовини. Окрім того, вони співпрацювали в Катеринославській губернській архівній комісії, що являла собою місцеве історичне товариство [19], і активно друкувалися в її «Летописи» [23].

Знаковим для Яворницького виявилось знайомство з видатним міс-

цевим діячем, Колумбом Придніпров'я, підприємцем, меценатом і колекціонером О.М. Полем (1832–1890) [21; 22; 28], приватний музей якого Дмитро Іванович вважав одним з найкращих в Україні й пам'ятки якого він плідно використовував у своїх дослідженнях [43, с. 69, 71].

Окрім зібрання О.М. Поля, Яворницький ознайомився з колекцією одного з найвпливовіших можновладців Катеринославщини, гофмейстера Двору, маршалка губернського дворянства, мецената і колекціонера Г.П. Алексеєва (1834–1914) [6]. Колекції Г.П. Алексеєва були розміщені в родинному маєтку в с. Котовці Новомосковського повіту Катеринославської губернії (нині Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.) [2]. Поряд з колекціями В.В. Тарновського в Качанівці та О.М. Поля в Катеринославі, Яворницький вважав колекцію Г.П. Алексеєва найкращим зібранням запорозьких пам'яток [43, с. 107] в Україні. Знайомство з Г.П. Алексеєвим також перетворилося на міцну дружбу. Дмитро Іванович був завсідником в Котовці, де відпочивав і працював, проводив археологічні розкопки, користувався унікальною бібліотекою, допомагав поповнювати колекцію. Неодноразово Г.П. Алексеєв морально і матеріально допомагав Яворницькому: сприяв влаштуванню історика в Середній Азії [8, арх. -11564; 12, с. 14, 15], захисту магістерської дисертації в Казанському університеті [12, с. 24]. Влітку 1892 р., коли Яворницький вже перебував у Ташкенті, Г.П. Алексеєв клопотався стосовно влаштування вченого на посаді редактора «Екатеринославских губернских ведомостей» [12, с. 16]. Під час перебування Яворницького в Середній Азії частина його бібліотеки зберігалася в помешканні Г.П. Алексеєва в Петербурзі [12, с. 18].

У Котовці Яворницький познайомився з представниками соціальної й інтелектуальної еліти Катеринославщини, службовцями і священниками, зокрема з протоієреєм Порфіром Базаряніновим; службовцем катеринославської казенної палати і фотографом С.А. Краснощоківим. Листування Яворницького з С.А. Краснощоківим дає можливість нам уявити атмосферу, що панувала в котовському співтоваристві й встановити склад його учасників. Захоплений дослідженнями Яворницького, С.А. Краснощоків допомагав вченому проводити розкопки в Котовці, фотографувати пам'ятки, зокрема портрет запорожця Опанаса Колпака [8, арх. -14462]. Від імені котовського товариства С.А. Краснощоків писав історикові в Ташкент, щоб він пам'ятав, що є ще в світі люди, котрим Дмитро Іванович «без рідні родич», й що вони «знов стануть горою», за котру сховаця нашому малому братові можна» [8, арх. -14463]. В листах до Яворницького С.А. Краснощоків постає як прихильник ідей народо-

любців, який намагався «употребить все силы, [чтобы] возможно более опроститься, сблизиться с тёмным меньшим братом-мужиком и в чём и насколько силы позволят помогать ему в его неведении, чем только буду в состоянии» [8, арх. -14472].

Можливо в Котовці познайомився і заприятелював Яворницький з родичем Георгія Петровича — генерал-лейтенантом О.М. Синельниковим (1850—?), який також належав до дворянської еліти Катеринославщини і був правнуком першого правителя (1784—1788) Катеринославського намісництва І.М. Синельникова.

Окрім того, вчений підтримував дружні стосунки із сестрами генерала О. М. Синельникова — О.І. Леоновою, С.М. фон Таль, із сином останньої від першого шлюбу — генерал-майором М.М. Комстадіусом [27]. Завдяки дружбі з представниками цієї родини в творчому доробку вченого з'явилися три спеціальні розвідки, присвячені І.М. Синельникову, і книга «История села Фалеевки-Садовой» [38—41], в роботі над якими Яворницький використав сімейний архів Синельникових (більше 1000 справ), зокрема щоденник їхнього родича О.В. Страхова (?—1830), «Записки» правнуки гетьмана Д.П. Апостола С.І. Селецької, а також матеріали, що їх надав історикові О.В. Васильєв (1831—?) — управляючий маєтком О.М. Синельникова в с. Іванівка Мелітопольського пов. Таврійської губ. На прохання О.М. Синельникова влітку 1897 р. Дмитро Іванович здійснив на кошти власника археологічні дослідження в його херсонському маєтку — с. Михайлово-Апостоново. Знахідки перевершили усі очікування (золоті скіфські речі) і у березні 1898 р. експонувалися в Ермітажі. Про дослідження в маєтку О.М. Синельникова Яворницький доповідав і на XI Археологічному з'їзді в Києві [42].

Особливо дружні стосунки склалися у Яворницького з М.М. Комстадіусом (1864—1917), який, з боку батька, належав до старовинного шведського роду і був нащадком гетьмана Данила Апостола. Генерал-майор лейб-гвардії гусарського полку, М.М. Комстадіус мешкав у Царському Селі, мав маєтності на Херсонщині, а в Сосницькому пов. Чернігівської губ. володів (як нащадок гетьмана Д.П. Апостола) с. Жуклею. В його родинному маєтку Фаліївка (на Херсонщині), де була чудова бібліотека і родинний архів, Яворницький неодноразово відпочивав і працював над своїми науковими творами. На прохання М.М. Комстадіуса, влітку 1891 р. Дмитро Іванович здійснив у Фаліївці археологічні розкопки, в яких йому допомагали: його друг — херсонський адвокат Л.К. Попов і вчитель з Олександрівського повіту І.І. Чайкін [1; 35]. Внаслідок проведеної роботи вчений написав книгу «История села

Фаллевки-Садовой» (С.Пб., 1892). Ця книга, як і 1-й том «Истории запорожских козаков» (С.Пб., 1892) Яворницького були надруковані на кошти М.М. Комстадіуса.

Серед впливових друзів Яворницького був зять Г.П. Алексеєва князь М.П. Урусов (1863–1918) – сенатор, предводитель дворянства Катеринославської губернії (1908–1917) і почесний голова Катеринославської ученої архівної комісії. Саме за його сприяння у 1903 р. в м. Володимирі (на Клязьмі), де М.П. Урусов був віце-губернатором, Дмитро Іванович видав двотомну збірку документів «Источники для истории запорожских козаков».

Окрім представників інтелектуальної й соціальної еліти, з якими вчений встановив контакти з метою реалізації своїх дослідницьких планів, він спілкувався з представниками інших верств суспільства. Вплив Яворницького на соціум виявлявся в широкій популяризації української історії шляхом дослідницької (книги та наукові і популярні статті), викладацької й лекційної діяльності та музейної (збирацької, експозиційної, екскурсійної) роботи. Впливу вченого на суспільство сприяв і його дослідницький метод – залучення до евристичної роботи широкого аматорського загалу, передусім представників міської та сільської інтелігенції: службовців, лікарів, вчителів, статистиків, управителів маєтків, студентів, а також священників і простих селян, які розшукували пам'ятки старовини, записували пісні, легенди про минувшину. Зокрема, до фольклорних досліджень вчений залучав «великолепних дідів» (І. Саломаха, О. Лисенка, Дивниченка та ін.) з історичних сіл Капулівки та Покровського, що на Нікопольщині, доручав їм охорону могили кошового І.Д. Сірка. «Душевним другом» і «славетним бояном» називав вчений запорозького нащадка, сільського старожила Хому Провору (?–1897), від якого записав багато пісень і долею якого опікувався [13, с. 31].

Серед священників особливо дружні стосунки склалися у Яворницького з К. Шараєм з Лоцманської Кам'янки, П. Базаряніновим з Котовки, В. Котляревським з Хандаліївки, А. Вержбицьким з Ордо-Василівки та ін.

За допомогою широкого аматорського загалу досліднику вдалося зібрати колосальне музейне зібрання, комплекс фольклорних матеріалів, упорядкувати тритомний «Словник української мови», врятувати від знищення тисячі пам'яток, які сьогодні активно вводяться до наукового обігу і являють собою репрезентативний джерельний масив у царині гуманітарних досліджень.

Тематика наукових і белетристичних праць Яворницького, художня

складова його творчої спадщини історика-митця, образна мова, натхненність і поетичність натури, дар оповідача – все це справляло на читачів і слухачів великий емоційний вплив і велике враження, мало ефект своєрідного «каталізатора» у пробудженні історичної пам'яті й національної свідомості. Як вчений-патріот, відомий історик і впливова особа, людина, яка ніколи не стояла осторонь пекучих проблем громадського життя, українського національно-визвольного руху, Яворницький активно залучався до культурно-громадської діяльності, до участі в тих чи інших заходах і товариствах. До його голосу прислухалися, на його допомогу розраховували. Він просив за політичних в'язнів, переховував у музеї учасників революційних подій 1905 р. Популярність Яворницького в Наддніпрянщині була настільки великою, що впливова княгиня В.Г. Урусова зверталась до нього за протезуванням, пояснюючи, що він «знає усіх людей в світі, не тільки в Катеринославі, але в усій губернії і в усьому краї, і в усій Росії, і живих, і мертвих» [8, арх. -20635].

Вчений виявив себе і як благодійник, жертвуючи гроші на підтримку українських часописів, спорудження пам'ятників Т.Г. Шевченкові, І.П. Котляревському, на ювілеї діячам української культури (М.В. Лисенкові, М.К. Заньковецькій та ін.), у фонд допомоги бідним учням, на допомогу хворим тощо [8, арх. -18947]. Половина коштів від публічних лекцій Яворницького (як наприклад, прочитаних 1904 р. в Бахмуті та Павлограді) завжди віддавалась на благодійність [12, с. 122].

Особливо активізувалася культурно-громадська діяльність Яворницького коли він оселився в Катеринославі, про що мріяв ще наприкінці 1885 р., бажаючи «приліпитись ... чи там писарем, чи там членом яким у городі Катеринославі». Пізніше, у 1890 р. це питання обговорювалося з Г.І. Маркевичем, який вів переговори про редагування Яворницьким «Екатеринославских губернских ведомостей» [13, с. 121, 166]. Нарешті 1902 р. вченого запросили на посаду директора Катеринославського музею ім. О.М. Поля, що саме тоді створювався з ініціативи Наукового товариства, стосунки з яким, в першу чергу з його головою професором В.В. Куриловим, виявилися досить складними [31].

Створення музею співпало з підготовкою до XIII Археологічного з'їзду, що відбувся у Катеринославі у 1905 р. [33]. Ці заходи сприяли зміцненню стосунків Яворницького з науковцями, громадськими діячами, представниками влади на Катеринославщині, Херсонщині, Полтавщині, де протягом 1902–1905 рр. вчений проводив дослідження в маетках В.Е. Бродського, П.О. Гана, В.С. Деконського, В.І. Канкріна, О.С. Левшина та ін., готуючись до цього наукового форуму і попов-

нуючи музейне зібрання [44]. Музейна справа сприяла встановленню дружніх стосунків дослідника з А.С. Синявським, Я.Г. Гололобовим, С.А. Бродницьким, М.В. Родзянком. В упорядкуванні й каталогізації музейних колекцій йому прислужилися В.І. Строменко, В.О. Бабенко, А.А. Скляренко, В.В. Данилов, пізніше – зберігачі М.Г. Сластіон, Т.М. Романченко та ін. Серед добровільних помічників і меценатів музею визначалися Г.А. Байдак, П.В. Гладкий, В.П. Гегело, родина Деконських, Я.П. Новицький, П.М. Сочинський, В.Я. Левенсон та ін.

Про науковий і громадський авторитет вченого в Наддніпрянській Україні свідчить його діяльність у Катеринославській вченій архівній комісії (тут вчений співпрацював з В.О. Бідновим, В.В. Даниловим, Д.І. Дорошенком, В.Д. Машуковим, Я.П. Новицьким, А.С. Синявським та ін.), в катеринославській «Просвіті» [14; 15], в редагуванні часописів «Запорожже», «Добра порада», співпраця в просвітянському органі «Дніпрові хвилі», в провідних українських періодичних виданнях «Рідний край», «Рада», «Зоря» та ін., співробітництво з «Просвітами» і «Громадами» Полтави, Чернігова, Харкова, Одеси та ін. міст, активна участь у боротьбі проти цензурного тиску на українське друковане слово, у шевченківських вечорах і ювілейних святах, що мали велике значення для об'єднання українського суспільства. Досить відомим є факт святкування 100 ювілею Т. Шевченка в Катеринославі, що відбулося тільки завдяки Яворницькому. Особисті стосунки і дружба об'єднували Яворницького з видатними просвітянами Наддніпрянщини, як-от: Т.С. Сулима-Бичихина, В.О. Біднов, Л.Є. Біднова, Є.С. Вировий, М.К. Вороний, Б.Д. Грінченко, М.А. Дмитрієв, Д.І. Дорошенко, Н.М. Дорошенко, А.Ф. Кашенко, К.Є. Котов, М.М. Коцюбинський, І.М. Труба, В.І. Хрінников, І.Л. Шраг та ін. [36].

За свої патріотичні почуття до України, за вірність обраній темі з історії Запорожжя, за активну громадську діяльність на користь українській справі вчений зазнав утисків – був позбавлений стипендії й права викладацької роботи. В українському суспільстві Яворницького вважали одним з тих людей, «котрі на своїх плечах винесли усі збитки й знущання, які робились над рідною Україною, культурою й мовою» [8, арх. -14961]. В унісон цим словам просвітянин з с. Мануйлівки (Катеринославщина) Ф. Корнієнко писав про Яворницького, що «хто з українців не знає широго трудівника і печальника дорогої України! Його діла за його кажуть» [8, арх. -16124].

Резюмуючи, відзначимо досить активне входження Яворницького в соціум Наддніпрянської України кінця XIX – початку XX ст., його

широкі стосунки з представниками усіх верств тогочасного суспільства. Ці взаємини мали обопільний вплив. Вчений відіграв вагомую роль у формуванні й зміцненні соціальної мережі української науки, культури та національного руху у зазначений період. Введення у науковий обіг нових джерел (передусім особистого походження) сприятиме подальшому розширенню і наповненню конкретними персонажами соціального контексту, в якому жив і творив Д.І. Яворницький.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С.В.* Книга Д.І. Яворницького «Історія села Фаліївки-Садової» // Вчений-подвижник. — Д., 1991. — С. 46–49.

2. *Абросимова С.В.* Имя «Котовка» и его владельцы Алексеевы. / С.В. Абросимова, В.В. Буряк // Мир усадебной культуры. — Симферополь, 2005. — С. 3–11.

3. *Академік Д.І.* Яворницький і перша вища гірничо-шахтарська школа України: Документи і матеріали / За заг. ред. проф. Г. К. Швидько. — Д., 2004.

4. *Бровко А.С.* Яків Новицький та його імениті предки. / *А.С. Бровко, Б.А. Бровко* — Запоріжжя, 1997.

5. Вчений-подвижник: Матеріали наук.-пр. конф., присв. 135-річчю з дня народження Д.І. Яворницького. — Д., 1991.

6. Г.П. Алексеев: Некролог // Приднепровский край. — 1914. — 16 февр.

7. Гуманітарний журнал. — 2002. — № 2.

8. Дніпропетровський історичний музей. ВР. — Ф. 10.

9. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького: Каталог музейної колекції. — Д., 1992.

10. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. — Д., 1997. — Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького;

11. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. — Д., 1999. — Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І. Яворницького;

12. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. — Д., 2005. — Вип. 3: Листи музейних діячів до Д.І. Яворницького;

13. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. — Д., 2005. — Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького.

14. *Журба О.І.* Діяльність Д.І. Яворницького в катеринославській «Просвіті» // Питання історії України: історико-культурні аспекти. — Д., 1992. — С. 104–112.

15. *Журба О.І.* Сторінками катеринославської «Просвіти» // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. — Д., 2001. — Вип. 1. — С. 133–153.

16. *Журба О.І.* Д.І. Яворницький і формування модерного обличчя Катеринослава // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та мало-відомі сторінки. – Д., 2006. – Вип. 3. – С. 147–154.
17. *Іваннікова Л.В.* Д.І. Яворницький та Я.П. Новицький: до проблеми взаємин // Регіональне і загальне в історії. – Д., 1995. – С. 14–16.
18. История исторического знания / Л.П. Репина, В.В. Зверева, М.Ю. Парамонова. – М., 2004.
19. *Ковальський Н.П.* Из истории Екатеринославской учёной архивной комиссии (1903 – 1916 гг.) / Н.П. Ковальський, С.В. Абросимова // Археографический ежегодник за 1988 г. – М., 1989. – С. 52–57.
20. *Колесник І.І.* Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матеріали Всеукр. наук. конф. (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.) – Х., 1995. – С. 44.
21. *Кочергін І.О.* О.М. Поль і його місце в суспільно-політичному житті та економічному розвитку Півдня України другої половини ХІХ століття. – Д., 2003.
22. *Кочергін І.О.* Д.І. Яворницький і О.М. Поль: долі, пов'язані з історією Придніпров'я // Грані. – 2005. – № 5. – С. 32–33.
23. «Летопись Екатеринославской учёной архивной комиссии» (1904–1915): Біобібліографічний довідник / Уклад.: С.В. Абросимова, О.І. Журба, М.В. Кравець. – К., 1991.
24. Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя, 2002.
25. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Редкол.: С.І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2005. – Вип. 3.
26. *Непомнящий А.А.* Арсений Маркевич: страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – С. 9.
27. Письма потомков Ивана Максимовича Синельникова – первого губернатора Екатеринослава. – Одесса, 1999–2003. – Вып. 1–4.
28. *Платонов В.* Человек-легенда: Александр Поль. – Д., 2002.
29. Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорозького козацтва: Матеріали наук. читань Д.І. Яворницького. – Запоріжжя, 1993.
30. Регіональне і загальне в історії: Тези міжнар. наук. конф., присв. 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького та 90-ліття ХІІІ Археологічного з'їзду. – Д., 1995.
31. *Савчук В.С.* Дмитро Іванович Яворницький і Катеринославське наукове товариство: міфи й реальність взаємовідносин // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д., 2005. – С. 5–20.

32. *Світленко С.І.* Біля витоків українського національного самоусвідомлення в дореволюційному Катеринославі // Грані. – 2005. – № 5. – С. 11–20.

33. *Світленко С.І.* Д.І. Яворницький і XIII Археологічний з'їзд у Катеринославі: особистість і подія на тлі епохи // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д., 2005. – С. 21–34.

34. *Селунская Н.Б.* Методологическое знание и профессионализм историка // Новая и новейшая история – 2004. – № 4. – С. 38.

35. *Синельников В.В.* Д.І. Яворницький у колі фаліївських друзів // Грані. – 2005. – № 5. – С. 33–36.

36. *Чабан М.* Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): Біобібліографічний словник. – Д., 2002.

37. *Чишко В.С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996.

38. *Эварницкий Д.И.* Первый екатеринославский губернатор // Исторический вестник. – 1887. – № 6. – С. 630–638.

39. *Эварницкий Д.И.* Иван Максимович Синельников – первый екатеринославский правитель (1784–1788 гг.) // Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – №№ 8, 9, 11.

40. *Эварницкий Д.И.* И.М. Синельников перед судом истории // Исторический вестник. – 1896. – № 4. – С. 317–320.

41. *Эварницкий Д.И.* История села Фалеевки-Садовой Херсонской губернии и уезда. – СПб, 1892.

42. *Эварницкий Д.И.* Раскопки курганов в Херсонской губ., Херсонского и Александровского уездов (в имени А.Н. Синельникова, Михайлове-Апостолове, и хуторе О.В. Волковой) // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 718–735.

43. *Яворницький Д.І.* Запорожжя в залишках старовини і переказах народу. – 3-є вид., випр. і доп. – Д., 2005. – Ч. 1.

44. *Яременко І.І.* Д.І. Яворницький: археологічні дослідження 1905–1907 рр. // Гуманітарний журн. – 2002. – № 2. – С. 53–57.

Надійшла до редколегії 31.10.2007 р.

В.В. Ващенко

Дніпропетровський національний університет

**«МУТАЦІЯ ІМЕНІ»: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЖИТТЯ
Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО З ПЕРСПЕКТИВ
ПСИХОБІОГРАФІЧНОЇ ТА СОЦІОЛОГІЧНОЇ ПАРАДИГМ**

Досліджено семіотичний феномен «мерехтіння прізвища» історика («Яворницький-Еварницький») й обґрунтовано гіпотезу щодо кореляції цієї «семіотичної мутації» з процесами репрезентації національної ідентичності та соціалізації вченого з перспектив соціологічної теорії П. Бурд'є та концепцій посткласичного психоаналізу.

Історіограф-«номадієць», який вивчає біографію акад. Д.І. Яворницького на відстані досяжності випущеної стріли, ризикованими короткими наскоками зі сторони, може окреслювати власну дослідницьку перспективу лише постановкою попередніх гіпотез та проблем, що чекатимуть на суворий вердикт історика-«емпірика» – орача необробленого архівного простору післяжиття «Нестора запорозького козацтва».

До таких «проблем», що стають очевидними при певній «номадійській перспективі», належить одна конфліктна ситуація, яка відразу ж здатна розірвати цілісну тканину образу Дмитра Івановича: наскільки активно Д.І. Яворницький намагався застосувати практики і символіку розриву з усталеною традицією соціалізації власного роду, у межах якого було отримано символічний капітал його родового імені, настільки ж потужно він самовписувався в українську народницьку історіографічну традицію як її «спадкоємець» і «батько («козацький батько»)» – той єдиний, в чийх руках знаходився код, що здатний зберегти цю традицію в усій її недоторканості, самототожності та ортодоксальності й який перебрав без залишку усю відповідальність за її збереження.

Є цілком імовірним, що ці, ззовні різновекторні процеси «*символічного розриву з традицією*» (роду) й віднайдення та обстоювання «*незмінності традиції*» (народу, козацтва) знаходяться у нерозривному

функціональному зв'язку й узгоджуються внутрішньою логікою, простежити яку — завдання данного дослідження.

Якщо при певному сторонньому й дистанційованому налаштуванні на прочитання життєпису Д.І. Яворницького як «розірваної / поновленої традиції» ситуація виглядає доволі очевидно-амбівалентною, то чому цей проблемний вузол не був досі зауважений прискіпливими дослідниками творчості видатного історика? Питання, як видається, не лежить у площині нестачі накопичених «фактів» його біографії. Причина, на нашу думку, знаходиться у тому звичному масштабі, яким українські біоісторіографи звикли міряти психічні, соціальні чи семіотичні аспекти післяжиття українських істориків — своїх попередників й який не дозволяв «перевідкрити» його біографію. Коли українська історіографія й зачіпала проблематику розриву з традиціями роду, то йшлося виключно й насамперед про зміну «національної» самоідентифікації.

Найкращим, можна сказати навіть, «парадигматичним» прикладом тут може слугувати біографія В.Б. Антоновича або, у дещо пом'якшених тонах, — численні ситуації «подвійної лояльності» більшості представників національної еліти ХІХ ст. Для суспільної демонстрації цих «розривів» були задіяні такі знаки маніфестації нової національної ідентичності, як у випадку з тим же В.Б. Антоновичем — демонстративна зміна віросповідання (прийняття православ'я). Для аналізу ж «розривів» у випадку з біографією Д.І. Яворницького має бути використана інша, «менша» одиниця масштабування — не йдеться тут, як відомо, про різку зміну національної ідентичності. Розрив відбувся на соціальному рівні — у просторі свідомої відмови від соціо професійного символічного капіталу його роду та зміну поля власної символічної інвестиції, задіяної Дмитром Івановичем. Аналізувати такі «біографічні» ситуації вітчизняна історична наука ще не звикла й не зорієнтована достатньою мірою на використання «тонких інструментів», зокрема, семіотичних. Доволі чутливим індикатором цього розриву могла б виступати одна загальновідома «семіотична подія» — «мутація імені»* — трансформація прізвища «Яворницький» в «Еварницького». «Мутація», яка відбулася немов би випадково, поза волею самого «носія імені», з поясненням, переведеним Д.І. Яворницьким, майже, у площину жарту, який без відповідної критики взяли інтерпретатори його біографії: «Мені... в школі замість букви «Я» записали букву «Е» і з цією буквою я й залишився...» [11, с. 199]. Як бачимо, історик все звів до «обмовки іншого», причому авторитетного іншого («вчителя»), знявши з себе відповідальність за подібну дію. Відповідь на питання, чи слідувати у поясненнях за Д.І. Яворницьким,

чи сприймати таку інтерпретацію історика за чисту монету, залежить від критичних та методологічних настанов дослідника, його історіографічної культури. Принаймні, як відверто висловився у своїй цікавій статті «Рід та родина Дмитра Івановича Яворницького» І.О. Кочергін: «Причину заміни першої літери в прізвищі пояснити важко» [7]. Спираючись на архівні дослідження роду Яворницьких, проведені А.Ф. Парамоновим, автор вищезазначеної статті виявив лише один випадок (йдеться про прадіда Д.І. Яворницького по батьківській лінії), коли відбулася зміна прізвища на Еварницький. Далі І.О. Кочергін робить цілком логічний висновок: «Отже, вплив далекого родича Олександра Олексійовича на самого Дмитра Івановича виключається» [7].

Сумлінна й авторитетна дніпропетровська дослідниця життєдіяльності Д.І. Яворницького С.В. Абросимова також присвятила питанню «мутації прізвища» історика належне місце в одній із своїх фундаментальних статей [1]. Зробивши цінні зауваження щодо «мерехтіння» прізвища в різні періоди життя вченого, вона утрималася від будь-яких власних гіпотез щодо його причин [1, с. 7].

Оскільки на сьогодні практично відсутні будь-які інтерпретації трансформації прізвища українського історика, то на місце порожнечі подамо попередню гіпотезу, яку пропонується випробувати дослідникам творчості Д.І. Яворницького.

Ми вважаємо, що зміна прізвища на «Еварницький» була не «помилкою вчителя», а свідомою стратегією самого Яворницького, який обрав для себе проект власної соціалізації, відмінної від традицій роду.

Європейський контекст надає достатньо прикладів того, як усвідом-

---

* Зазвичай у спеціалізованих словниках загальне визначення терміна «мутація» отримує такий вигляд: ««мутація» (від лат. «mutatio» – зміна, переміна) – природні або штучні зміни спадкових рис організму, що виникають внаслідок перебудов та порушень його генетичного матеріалу (генів та хромосом)». Семантичне коло цієї «біологічної метафори» набагато краще, ніж численні літературознавчі концепції «псевдонімії», покриває випадок із мерехтінням прізвища Д.Я. (Е)во(а)рницького. Якщо розглядати родове прізвище саме як успадкований соціальний «генетичний матеріал» (хромосоми), а літери цього прізвища як гени, то заміна «літер-генів» у ланцюжку «слова-хромосоми» цілком підпадає під визначення «соціальної (семантичної) мутації». У такій ситуації дослідницьким завданням залишається з'ясувати причини «мутації»: чи носили вони «штучний», соціально обумовлений, чи «випадковий» характер. Саме на випадковому характері «мутації», як відомо, наполягав сам Дмитро Іванович.

лені «маніпуляції з прізвищем» їх носіїв протягом ХХ ст. перетворювалися на елемент дієвої стратегії повстання проти патріархатної влади, яку «адвокат» й одночасно «розвінчувач» епохи Fin-de-siecle З. Фройд класифікував у термінології «єдипового комплексу». Серед інтелектуалів першого порядку, які вдавалися до варіацій цієї стратегії, можемо згадати філософів Х. Ортегу-і-Гасета та М. Фуко, психоаналітика Е. Еріксона, чи українського інтелектуала європейської культури І. Лисяка-Рудницького. Самі ці стратегії, так чи інакше, відсилали до культових практик та процедур ініціації: зміна імені мала символізувати зміну соціального статусу послухника. Старе життя закінчувалося для нього й він входив у нове, жодним чином не пов'язане з його минулими іпостасями.

На наш погляд, зміна прізвища українським істориком є явищем цього ж порядку, виступаючи глибоко символічним актом, свідченням того, що Д.І. Яворницький більше не тримається лінії власного роду, уникає тих стежок, якими ходили чоловіки його роду протягом століть й, таким чином, не належить до нього, обираючи інше поле індивідуальної реалізації та соціальної інтеграції.

Підтвердження цього припущення вимагає розгортання конкретно-історичного дослідження, що спирається на комплекс архівних джерел, в якому мали б бути зіставлені етапи соціалізації вченого, зміни простору його інтелектуальних інвестицій, події (в тому числі «інтимні») родинного життя історика з мерехтінням його «імені» — «випаданням» літери «Я» та її «поверненням» на своє, зафіксоване традицією роду місце.

Якщо пропустити цей семіотичний бік біографії Д.І. Яворницького крізь призму ортодоксальної психоаналітичної теорії, то виникає запитання: до якої міри зміна прізвища й зречення приналежності до батьківської «касти священників» й прийняття символічного абстрактного імені «козацького батька» могла служити проявом все того ж «єдипового комплексу» й яка специфіка його дії?

У цій пілотній розвідці скористаємося попередніми аналітичними даними, які наводить С.В. Абросимова у вищезазначеній статті [1].

По-перше, якщо порівняти суто «статистичні» показники — частота використання того чи іншого варіанта авторських сигнатур, задіяних вченим, — то перевага належить «Еварницькому».

По-друге, абсолютне домінування варіанта «Еварницький» локалізовано у часі: до 1890-го р. ХІХ ст. це була єдина форма публічного означення його авторства. Перші випадки, коли прізвище роздвоїлося й почало «мерехтіти» («Яворницький» — «Еварницький») зафіксовані,

власне, у статтях 1890 р. («Церковное устройство у запорожских козаков», «Вольности запорожских козаков»). У цьому ж році із подвійним підписом вийшла його монографія «Вольности запорожских козаков».

По-третє, лише з 1905 р. фіксується переважання «Яворницького» над «Еварницьким» (вживається або подвійне прізвище або лише Яворницький).

По-четверте, у радянський час Дмитро Іванович підписується виключно «Яворницький».

Отже, загальна хронологічна картина трансформації прізвища вченого від «Еварницького» до «Яворницького» протягом його життя виглядає так: до 1890 р. («Яворницький» зустрічається як випадок); у 1905 р. – злам тенденції й початок домінування «Яворницького» («Еварницький» зустрічається лише як складова двоскладового прізвища); з 1918 р. – вживається виключно «Яворницький».

Правда, існує один цікавий момент, який вносить деякі корективи в наведену схему й на який звертає увагу С.В. Абросимова: ще у 1886 р. у статті до редактора «Киевской старины» Ф.Г. Лебединцева молодий вчений прохав його вживати замість Д.И. Эварницкий – Д.И. Яворницкий, пояснюючи: «Я хочу сказать этим, что я не лях, а украинец» [1, с.7].

На нашу думку, цей момент розкриває національну конотацію прізвища Дмитра Івановича, дуже показовий й вимагає окремої уваги. Отже, якщо спиратися на твердження вченого, завдяки звичайній випадковості (звичайній «шкільній помилці») з його прізвищем відбулася трансформація в «Еварницького». Дмитро Іванович не чинить спротив такому «спотворенню», погоджується з ним, заспокоюючи читачів аргументом, що в його роді вже існували прецеденти саме такої форми вживання родового прізвища (на справді, як показав А.Ф.Парамонов, відомий лише один випадок такого нестандартного вживання). Він усвідомлює, що така форма може слугувати знаком польської ідентичності й тягне за собою усі її соціальні конотації – перш за все стану («шляхтич»). Але його це влаштовує. Влаштовує до 1890 р., якщо говорити про публічну маніфестацію. І не завжди влаштовує у випадку інтимному (листуванні). Питання, чому Д.І. Яворницький, напевно, усвідомлюючи ці моменти, тримався за прізвище «Еварницький» – залишається відкритим.

Для відповіді на нього скористаємося перевагами підходів, які вже знайшли апробацію в українській історіографії при вивченні біографій інтелектуалів ХІХ – початку ХХ ст. Йдеться про відголоски соціологічних концепцій П. Бурд'є [2; 3], застосованих Я. Грицаком (для вив-

чення біографії І. Франка) [4, с.19] та С. Біленьким (життя Максимовича) [6].

Біографія Д.І. Яворницького у відблиску концепцій П. Бурд'є набуває такого вигляду:

1. Як відомо, символічний капітал роду Яворницьких протягом кількох поколінь тримався на інвестиціях, зроблених у поле «священства». Про це можна говорити принаймні з 1793 р., коли дворянин Олексій Яворницький був висвячений на священника Архангело-Михайлівської церкви слободи Лиман Зміївського повіту. Зазвичай, представники роду досягали священства, закінчуючи Харківський колегіум. Поле їх внутріродових змагань було досягнення священницького сану. Першим, хто спробував покинути священницьке звання, був Микола Федорович Яворницький, який у 1832 р. покинув духовне звання і в 1833 р. вступив до Харківського університету. На відміну від своїх братів, батько Д.І. Яворницького — Іван Якимович Яворницький — не пішов на навчання до Харківського колегіуму (як припускає І. Кочергін, — «можливо, через нестачу коштів»), що коштувало йому священства. Протягом більшої частини життя він був паламарем і лише під його кінець отримав дяконство. Таким чином, у полі внутріродової конкуренції на ниві священства батько Дмитра Івановича був тим, хто зазнав невдачі. Не дивно, що життєвий проект сина, за таких обставин, був зорієнтований батьком на поновлення соціального статусу роду.
2. Дмитро Іванович, пройшовши курс домашньої освіти, після Харківського повітового училища поступив на навчання до Харківської духовної семінарії (1874 р.). Отже, як видно, висота, на якій знаходилося омріяне багатьма поколіннями представників роду Яворницьких священство, фактично була взята Дмитром Івановичем. Проте, у 1877 р., після трьох класів семінарії Д. Яворницький різко змінює соціальне поле, на якому розгортатимуться його подальші інтелектуальні інвестиції: він поступає на історико-філологічний факультет Харківського університету. З цього моменту відбувається розрив з традиціями роду Яворницьких та життєвим проектом, що тримався на авторитеті батька. Проте треба зазначити, що Яворницький на той час давно вже Еварницький («поляк», «шляхтич») й символічний розрив з традиціями роду вже відбувся, заклавши підґрунтя для безболісної інтеграції у новий соціальний простір.

3. Ставки, які рухають інтелектуальні інвестиції Д.І. Яворницького (оскільки фінансовими капіталами його родина не володіла) у цей час — це проходження стандартних для науковців щабелів академічної кар'єри: звання *магістра*, *доктора*. У 1881 р. він закінчує університет і, як обдарований студент, залишений позаштатним стипендіатом для підготовки до професорського звання. Він працює над краєзнавчою тематикою (історією Запорозжя), активно публікуючись у періодиці від Варшави до Харкова. Проте, символічною датою, від якої відраховувався початок наукової кар'єри історика, вважається 1883 р. — обрання членом Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, участь у серпні 1884 р. у VI археологічному з'їзді (Одеса), що зробив йому гучне ім'я. Вершиною ж публічного визнання у колах харківської та катеринославської інтелігенції у цей період вважається серія лекцій у Харкові «Про запорозьких козаків».
4. Переломом в актуалізації академічної кар'єри Д.І. Яворницького можна вважати 1884—1885 рр. У той час, як, обравши темою своїх досліджень історію запорозьких козаків, вчений отримував соціальний капітал, для академічної кар'єри подібна сфера інтелектуальних інвестицій несла загрозу: восени 1884 р. (після настання реакції, символом якої виступав новий університетський статут), напередодні складання магістерських іспитів, вченого звинувачено в українофільстві та сепаратизмі й звільнено з університету. Внаслідок цього вчений подається до центрів імперії (Москви та Санкт-Петербурга), нав'язуючи контакти з представниками української діаспори, що в Петербурзі гуртувалася навколо «вівторків» М.І. Костомарова.

Реакція Д.І. Яворницького на несприятливу соціополітичну кон'юнктуру імперії, яка загрожувала набуттю ним фіксованого академічного статусу магістра, не привела до реалізації вченим стратегії відмови від попередніх інтелектуальних накопичень, тематизованих в історії запорозького козацтва. Саме такий «абстинентний» сценарій, нагадаємо, обрав попередник та «духовний батько» Д.І. Яворницького — М.І. Костомаров, який в «аналогічній» ситуації замість вже опублікованої магістерської дисертації про унію звернувся до захисту нової, менш «актуальної» та дразливої, швидко досягнувши бажаного результату — ступеня магістра.

Натомість Дмитро Іванович Яворницький зробив ставку на іншу стратегію соціо-професійної інтеграції: утримуючи первинний простір

власної інтелектуальної інвестиції, він змінив саме академічне поле – з *периферійного* на *столичне*, намагаючись досягти позитивного результату лише за рахунок автоматичного збільшення варіантів наукової реалізації та розширення кола інтелектуальних та соціальних комунікацій, які надавали можливості столиці. З відстані тих, хто вже знає результат, такий ризикований порівняно з М.І. Костомаровим, «нон-конформістський» хід Д.І. Яворницького виявився набагато менш успішним, перетворивши значну частину життя історика на боротьбу за академічний статус й відстрочивши захист магістерської дисертації на багато років.

Задовільна відповідь на питання, чому Д.І. Яворницький задіяв саме таку стратегію, навряд чи може бути схоплена у просторі соціологічної пізнавальної парадигми. Адже зрозуміло, що ті соціальні дивіденди, які забезпечувала роль популярної публічної людини, що вже встигла зробити собі ім'я на козацькому сюжеті завдяки публічним лекціям та статтям у газетах і журналах, далеко не покривала тих академічних збитків, яких міг зазнати Д.І. Яворницький, вписуючи власне життя саме у цей сюжет. Якийсь приватний елемент у такій назовні збитковій символічній економії залишається латентним – поза увагою. Цей елемент, на нашу думку, – «життєва криза 1885 р.», що була пов'язана зі смертю батька Д.І. Яворницького, й інтерпретація якої традиційно належить простору психоаналітичних технік. Вдаючись до їх допомоги, ми отримуємо можливість зв'язати ту обірвану інтелектуальну традицію, започатковану дніпропетровськими інтелектуалами – модернізаторами української історичної науки 20-х рр. ХХ ст., які досліджували творчість українських інтелектуалів ХІХ – початку ХХ ст [8; 9].

«Криза 1885» – той переломний рік, який синхронізував кілька подій приватного життя Д.І. Яворницького:

- 1) смерть батька Івана у липні 1885 р.;
- 2) смерть «символічного батька» у липні цього ж року – М.І. Костомарова;
- 3) «символічна смерть» самого Д.І. Яворницького: під час розкопок його засипало землею, він знепритомнів й над ним вже почали читати молитву;
- 4) розлучення з першою дружиною – вчителькою музики з Харкова Варварою Петрівною Кокіною.

Ці значимі у просторі «внутрішньої» біографії історика події, сконцентровані навколо смерті батька, демонструють різні варіанти заміщення, отождолення та врешті-решт ідеалізації батька, задіяні Д. Явор-

ницьким. Вони дають нам ключ до розуміння діяльності історика, якій він присвятив все своє життя, а саме: розриванню могил, створенню музеїв та написанню історії козацтва. Як впливає з джерел, існувала стійка позитивна емоційна прив'язка Дмитра Івановича до батька. Власне ця емоційність, перенесена на історію козацтва, також асоціювалася з діяльністю батька. Це батько, читаючи сину «Тараса Бульбу» (первинна матриця козацьких історій, написаних істориком), викликав у сина сльози жалю. Щоб вшанувати пам'ять батька, Д.І. Яворницький приїхав на його поховання, у той час (і це виглядає особливо контрастним) як поховання матері у 1916 р. він проігнорував.

Розлучення 1885 р. також несло на собі цей відбиток «едіпового комплексу». Хоч у відповідній літературі й постійно підкреслюється, що ініціатором розлучення у 1885 р. була дружина Д.І. Яворницького, проте, на нашу думку, у цьому символічному акті дуже виразно простежувалася семантика «зникнення, уходу батька». Д.І. Яворницький, отожднюючи себе з «главою роду, що пішов», також свідомо «пішов», втрачаючи свій статус «глави родини», роблячи крок на розлучення з дружиною. Дружина при цьому виступала емоційною проекцією матері, ставлення до якої сина, як зазначалося, відзначалося крайньою прохолодністю. За цією схемою неприязні саме мати-як-дружина звинувачувалася у смерті батька. Причому власний «бунт» сина проти батька – *символічний* (зміна прізвища) та *стратегічний* (обрання власного шляху соціальної адаптації) мав бути скомпенсований цим звинуваченням матері. Показово, що поки була жива мати Дмитра Івановича, всі спроби сина утримати емоційні стосунки з жінками від розриву зазнавали невдач, реактуалізуючи цю ситуацію негативного ототожнення. Позитивні емоційні проєкції Д. Яворницького до жінки-матері та жінки-коханки фокусувалися натомість на сестрі історика – Горпині та її доньках – племінницях Дмитра Івановича. Лише у 1918 р., вже після смерті матері, вчений знайшов розраду у сімейному житті й зв'язав себе міцними шлюбними узами з учителькою Серафимою Дмитрівною Бураковою, ідеальний характер яких не раз викликав здивування його біографів [10, с. 165].

Влітку 1885 р. відбулося також символічне самопоховання Д.І. Яворницького у «могили», («разом з» батьком і «замість» батька) – трагічний випадок, коли відбувся обвал під час однієї з розкопок (які сам історик завжди називав «могилами»). Вчений втратив свідомість й над ним вже почали читати молитву – символічне «відспівування».

У цьому ж таки році, після смерті М.І. Костомарова у липні, у серпні

місяці Д.І. Яворницький отримав запрошення перебратися до Петербургу від Г. Вашкевича, який репрезентував гурток Миколи Івановича. Виглядає показовим, що в цей же час перед Д.І. Яворницьким відкривалася можливість поїхати до Москви (представники української діаспори клопоталися про можливість захисту Дмитром Івановичем магістерської дисертації у Московському університеті під патронатом В.О. Ключевського). Проте, історик обрав Петербург, принісши у жертву дисертацію й відповідний академічний статус у наукових імперських структурах статусу «батька» в ідеальних неформальних структурах українства, яке залишилося вакантним після смерті М.І. Костомарова. Ідеальність уявної соціальної структури перемогла...

Таким чином, у 1885 р., в один і той же місяць Д.І. Яворницький втратив «батьків» – ідеального (Костомарова) та біологічного, помер і був «похований» разом з ними (замість них), свідомо зрікся статусу «батька родини». Й все це – заради того, щоб отримати посаду «ідеального батька» – козацького батька, «Нестора» запорозького козацтва. У 1886 р. розпочалося повернення родових символічних боргів – історик, правда поки що у приватному просторі листування, згадує про те, що його батько мав прізвище Яворницький, а він – син свого батька, не лях, а українець. Сім років «петербурзького періоду» (1885–1892 рр.) демонструють колосальну продуктивність вченого: як зауважує С.В. Абросимова, у цей період істориком було написано 7 монографій та 56 статей. Непропорційно високі інтелектуальні інвестиції, якщо б на кону стояла всього лише магістерська дисертація, а істориком рухала б лише примара набуття академічного статусу. Достатньо було б змінити тему й цих інтелектуальних зусиль історика вистачило б на десяток дисертацій. Проте, якщо врахувати, що лежало в основі цієї шаленої працездатності історика, то саме така зміна теми виявлялася неможливою. «Втеча у працю» Д. Яворницького трималася на тому, що в психоаналізі отримало назву «робота скорботи». Ця робота, пов'язана з фіксацією на постаті батька, чітко окреслювала також «запорозьку тематику», що асоціювалася з ним, та символічний статус «козацького батька».

***

Повертаючись до проблеми «мутації імені», яка ініціювала дане дослідження, зазначимо, що «мерехтіння» прізвища, обидва боки якого «Яворницький» – «Еварницький», як обличчя дволикого Януса відбивали відмінні соціальні проєкції й відсилали до двох взаємопов'язаних суспільних ієрархій, двох спільнот, у просторі яких він намагався існу-

вати протягом життя — *ідеальної* (нативістської, української) та *реальної* (імперської).

У соціальній ієрархії однієї, *уявної*, він — українець, що успадкував прізвище славетного старшинського роду «Яворницьких» з правом посісти будь-який соціальний щабель, можливістю програти всі «ролі» «привласненого» історичного минулого — від «козака-неборака» до маєстатного отамана «Дмитра Байди», проживаючи життя «писаря» на картині І. Репіна «Запорожці пишуть листа султану», чи мандруючи широкими полями Катеринославщини на сторінках власних щоденникових записів, підкоряючи відповідним нарративним стратегіям стиль власного «козацького життя». Цьому *уявному соціальному полю* відповідав топос «привласненого фізичного простору» [3, с.33—52] колишніх земель Війська Запорозького — символічний капітал, транспонований вченим у замкнену територію створеного ним музею.

У соціальному просторі іншої — *імперської* — він той, кому заважала ідентифікація з власним родом українських священників, від соціального поля й символічного капіталу якого ладен був відмовитися задля досягнення нового соціо професійного статусу. Таке відчуження, жертвоприношення родової «Я-ідентичності» на користь соціальних структур «імперської реальності» призвело до «мутації прізвища»: на початку реалізації «академічного проекту» «Я» зникло, літера випала, відбулася заміна і з'явився соціально сконструйований сторонній — дехто («*поляк*», «*шляхтич*»?), хто за фройдівською термінологією міг бути концептуалізований як «Воно». У такій своїй іпостасі «Еварницький» — публічна людина, людина успіху та визнання, що стояла ззовні на сторожі розповсюдження власних текстів, вдало обходячи цензуру, завдяки численним зв'язкам із «сильними світу сього» — *князям* та *поміщикам*, наприклад, Тарновським. Інвестуючи інтелектуальний капітал у цілковито нове для його роду *академічне* соціальне поле, історик намагався будь-що зібрати всі можливі ставки — пройти всі щабелі наукової габілітації від *магістра* через *доктора* до *академіка*. Він, син дяка, мав забувати про своє походження й турбуватися про соціальну конструкцію нового, дуже рідко відвідуючи місця, які б нагадували йому про народження у родині священників. Власне, соціальному полю та ставкам «Еварницького» відповідала не Сонцівка чи хутір Яворницький, а «привласнений фізичний простір» *центру*, в якому концентрувався весь *культурний, економічний, політичний* та відповідно *соціальний* капітал імперії.

Перебування у просторі цих двох «соціальних ієрархій», що одночасно претендували на повноту існування історика, розривало його.

Власне, цей механізм, на нашу думку, лежав в основі численних періодичних депресій (неврозу) Д.І. Яворницького. Можемо припустити, що у 1917–1918 рр. психічний конфлікт було вичерпано: зникла роздвоєність прізвища історика й сигнатура Дмитра Івановича була зафіксована однозначно – «Яворницький». «Батьком» переміг. Це значило, що для нього лише одне соціальне поле, одна ієрархія – «ідеальна», в якій він і виступав «козацьким» батьком, залишилася актуальною. Іншої соціальної реальності для нього вже не існувало. Й саме ця «уявна реальність» мотивувала його соціальну поведінку – від початку й до кінця. Показовою є реакція вченого на буремні події у Катеринославі 1917–1919 рр. Життя вирувало, й вихор політичних та соціальних змін втягував навіть тих, хто намагався залишитися на їх периферії. Україна отримала шанс перетворитися на самовладну політичну одиницю, й абсолютна більшість істориків продовжила дрейф у бік політики, який розпочала ще у 1905 р. У цей же час Д.І. Яворницький залишився «ідеальним істориком»: ризикуючи життям (sic!), він охороняв свій музей, залишки минулих епох, речі, що говорили від імені минулого. І як «ідеальний історик» він продемонстрував повну нечутливість до подій сучасності, абсолютну виключеність з «реального» соціального життя, відмовившись обміняти закоханість в козацьку Україну минулого, її «історію» на перспективи України майбутнього. Заради минулого він приніс у жертву власне сучасне: пізніше, коли йому запропонували виїхати за кордон, історик серйозно відповів, що саме як «козацький батько» не може зробити цього. На кону, як бачимо, з одного боку, стояло його життя. Зовсім не мала ставка. Але з іншого – його «ім'я» та соціальні зобов'язання, які воно гарантувало у полі ідеальної структури. Й на цей раз жодна ставка не могла б примусити вченого зректися «імені», пов'язаного з «батьком».

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С.В.* Енциклопедист козаччини // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4. – С. 4–46.
2. *Бурдые П.* Практический смысл. – М., СПб., 2001.
3. *Бурдые П.* Социология политики. Пер. с фр. / Сост., общ.ред. и предисл. Н.А. Шматко. М., 1993.
4. *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота. – К., 2006.
5. *Коляда І.А.* Козацький романтик Д.І. Яворницький // Укр. іст. журн. – 2006. – № 1. – С. 157–165.

6. *Короткий В.А.* Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. /В.А. Короткий, С.Г. Біленький – К., 1999.

7. *Кочергін І.О.* Рід та родина Дмитра Івановича Яворницького.

8. *Підмогильний В.* Іван Левицький-Нечуй (Спроба психоаналізи творчості) // Валеріян Підмогильний // Життя й революція. – 1927. – № 9: – С. 295–303.

9. *Рибалко Ю.* Психоаналітичні паралелі в творчості В. Підмогильного та В. Домонтовича (на прикладі «Повісті без назви» і «Доктора Серафікуса») // Слово і час. – 2002. – Жовтень. – С. 60–68.

10. *Чабан М.П.* Сучасники про Д.І. Яворницького: Спогади. – Д., 1995.

11. *Еварницький Д.И.* По следам запорожцев. – СПб., 1898.

Надійшла до редколегії 25.10.2007 р.

ДК 94:070 (477) (092) «1882/1906»

О.П. Негодченко

Дніпропетровський національний університет

ДМИТРО ІВАНОВИЧ ЯВОРНИЦЬКИЙ ТА ЖУРНАЛ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА» (1882–1906)

Розглянуто зв'язки Д.І. Яворницького з журналом «Киевская старина». Зроблено висновок, що співробітництво Дмитра Івановича з журналом було плідним, але водночас і суперечливим.

Життя й діяльність Д.І. Яворницького донині продовжують цікавити вчених і пересічних громадян тому, що він був особистістю неординарною: історик, археолог, фольклорист, етнограф, поет, громадський діяч і разом з тим просто людина з притаманними їй чеснотами та вадами. Інтерес до його біографії достатньо тривалий час підтримується науково-дослідницькою роботою співробітників Дніпропетровського історичного музею, що носить його ім'я (серед них С.В. Абросимова

© О.П. Негодченко, 2007

[3-5], В.М. Бекетова [7], Н.Є. Василенко [8], А.І. Перкова [36; 37]), та дніпропетровських дослідників (зокрема, О.І. Журба [17], В.М. Заруба [18; 19], М.П. Ковальський [23; 24], Ю.А. Мицик [33], М.П. Чабан [43; 44], Г.К. Швидько [45] та ін.). Завдяки їхній подвижницькій роботі з'являються розвідки, котрі стимулюють роботу по виявленню нових сторінок з життя діяча, образ якого вимальовується рельєфніше, глибше, інколи нетрадиційно, але все це дає змогу наблизитися до з'ясування життєвих перипетій, якими інколи аж занадто було насичене життя історика.

Наукова робота «козацького батька» протягом усього його життя була плідною та насиченою. Незважаючи на всі негаразди, які супроводжували Д. Яворницького, він продовжував працювати і залишався все своє життя вірним обраній ще на зорі наукової діяльності тематиці. Одним з головних завдань своєї науково-дослідницької роботи вчений вважав популяризацію знань про українських козаків. Це завдання було достатньо складним з погляду на відсутність трибун, з яких могла б лунати інформація про Запорожжя та його героїв. Саме тому появу в 1882 р. журналу історичного спрямування «Киевская старина» можна вважати доленосною подією, яка відіграла величезну роль у розвої українознавства. Адже протягом 25 років цей часопис поширював знання про історію, літературу, культуру українського народу і був чи не єдиним періодичним органом на теренах підросійської України, який надавав свої шпальти як для наукових розвідок маститих істориків, так і для проб пера істориків-початківців.

Д.І. Яворницький був активним дописувачем «Киевской старины». Він став автором 11 публікацій на сторінках часопису. З них шість історичних розвідок, одна джерельна публікація, дві замітки на археологічну тематику та інше.

Співробітничати з журналом Дмитро Іванович почав у 1883 р. Тоді журнал вмістив його розвідку «Жизнь запорожских козаков по рассказу современника-очевидца» [52]. Серед статей, автором яких був Д. Яворницький, також «Топографический очерк Запорожья» [49] і «Число и порядок запорожских сечей» [59] (обидві 1884 р.), «Архивные материалы для истории Запорожья» [51], «Остров Хортица на реке Днепре (Из поездки по запорожским урочищам)» [54], «По поводу картины художника С.И. Васильковского» [48] (всі 1886 р.)

Як відомо, Д.І. Яворницький був дуже самокритичним. Його самооцінка, яка пролунала під час відзначення 30-ліття науково-літературної діяльності, засвідчила адекватність самосприйняття вченого та його природну скромність: «скажу вам по правді, — звернувся до присутніх

Дмитро Іванович, – Яворницький-письменник не коштує й доброго слова; як археолог – він так собі; як людина – треба було б бути набагато кращим; а ось Яворницький-історик зовсім поганенький. Але як збирач археологічного матеріалу і особливо фольклору – на цій ниві я дещо зробив». Це «дещо» Д. Яворницького в українській археології виглядає достатньо потужним, що засвідчується, наприклад, широким висвітленням цієї складової діяльності вченого на сторінках часопису.

Археологічна складова журналу була представлена такими авторами, як Д. Багалій, В. Антонович, М. Біляшівський, В. Ляскоронський. Л. Падалка та Д. Яворницький. Ще у 1885 р. Дмитро Іванович почав публікацію фактично звітів про свою археологічну роботу. Того року з'явилися замітки про його розкопки кургану «Мушина гора» та кургану в с. Вороне [50], а також повідомлення про запорозьку печеру над Дніпром [53]. У № 11 за 1902 рік опубліковані невеличкі статті «Раскопки Д.И. Эварницкого» [39] та «Археологические раскопки проф. Д. Эварницкого» [6]. З цього року й надалі «Киевская старина» стежила за археологічною діяльністю Дмитра Івановича, подаючи такі замітки, як «О раскопках Д.И. Эварницкого» [34], «О раскопках и приобретениях для областного музея в Екатеринославе, сделанных профессором Д.И. Эварницким» [35] тощо.

На сторінках журналу публікувалися і матеріали, які розповідали про науково-популяризаторську роботу Д. Яворницького. У № 11 за 1899 р. вміщено замітку про лекцію вченого з археології, яку він прочитав у Хоролі Полтавської губернії [29], а у № 12 – повідомлення про подібну лекцію, прочитану в Лубнах [27]. У 1900–1902 рр. редакція «Киевской старины» вмістила ще кілька заміток про лекції історика з археології [25, 28, 38] у рубриці «Хроніка», а у 1902 р. – про лекції з тієї ж тематики, прочитані ним у Катеринославі [26]. Відгукнулася заміткою «Киевская старина» і на виступ вченого про історичне значення козацтва [30]. У рубриці «Хроніка» були розміщені замітки «Магистерский диспут Д.И. Эварницкого» [32] та «Учёная экскурсия Д.И. Эварницкого» [42].

Як щойно зазначалося, Дмитро Іванович вважав себе насамперед фахівцем у галузі фольклористики та етнографії. І його заслуги на цій ниві дійсно незаперечні. Тому цілком логічним виглядає вміщення М.Ф. Сумцовим розділу про Д. Яворницького [41] у дослідженні «Современная малорусская этнография», котре публікувалося впродовж 1892–1896 рр. і присвячувалося діяльності українських фольклористів та етнографів (О. Потебні, І. Манжури, Я. Новицького, М. Андрієвського, П. Житецького, В. Милорадовича, М. Комарова, І. Франка, Ф. Вовка та ін.)

На сторінках журналу було опубліковано також і художній твір Д. Яворницького – повість «Наша доля – Божа воля» [47] (у 1905 р. вийшла окремою книжкою). Зазначимо, що за свідченням епістолярних джерел, автор планував подати в журналі й інші художні твори, зокрема оповідання «Максим Вітряк» та «За чужий гріх» [13, с. 58]. Але через різні обставини ці плани так і не було зrealізовано.

У «Киевской старине» вийшли також рецензії на праці Д. Яворницького. Так, наприклад, Олександр Лазаревський у № 3 за 1897 р. опублікував відгук на статтю Дмитра Івановича «Главнейшие моменты из истории запорожского козачества», що з'явилася в «Русской мысли» [1], а також рецензію на третій том «Истории запорожских козаков» [2]. На перший том цієї ж праці відгукнувся інший дослідник, котрий сховався за криптонімом «И» (можливо, Володимир Іконніков) [20]. Гнат Житецький подав рецензію на «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» [16], а також рецензію на «Сборник материалов для истории запорожских козаков» [22] та «Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края» [21].

«Киевская старина» вмщувала також рецензії на художні твори Д. Яворницького. На його повість «Наша доля – Божа воля» відгукнувся рецензією В. Данилов [11], який, до речі, подав рецензію і на збірник українських пісень, зібраних Д. Яворницьким [10]. Анонімний автор, який друкувався під псевдонімом «Врач», відрецензував статтю вченого «Халера» [9]. З рецензією на публічні лекції історика виступив А. Ляшенко [31], а на його дослідження про Івана Сірка відгукнувся Андрій Стороженко [40].

Справжню дискусію викликала рецензія В. Ястребова на працю «Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк» [61]. Д. Яворницький не погодився з окремими положеннями рецензії і вмістив свої зауваги з цього приводу [58]. В. Ястребов відреагував заміткою «Ответ Д.И. Эварницкому» [61].

Значну інформацію про співробітництво Д. Яворницького з «Киевской стариной» надає музейна колекція епістолярної спадщини, яка налічує 18 листів редакції та її книгарні до історика (1883–1910 рр.) [15]. Характерно, що перші листи датуються 1883 р., тобто фактично з першого року існування журналу велось жваве листування з вченим з різних приводів, у тому числі і з питання публікації його статей та матеріалів. Принагідно зазначимо, що серед колективних кореспондентів, які листувалися з Дмитром Івановичем, були редакції більше десятка журналів («Літературно-науковий вісник», «Исторический вестник»,

«Ілюстрована Україна» тощо). Але найбільша кількість листів до історика належить саме співробітникам «Киевской старины».

Аналіз епістолярної спадщини Д.І. Яворницького дає нам підстави говорити про його особливу зацікавленість журналом. В одному з листів до Ф.Г. Лебединцева історик зазначав: «Я хочу лишь того, чтобы внести и свою лепту в такой прекрасней и во всех отношениях полезнейший журнал как Ваша «Старина» [13, с.92]. Дмитро Іванович небезпідставно вважав журнал трибуною, з якої він може нести у широкі маси результати своєї наукової та літературної праці. Він неодноразово у листах до знайомих виказував побажання на кшталт: «Я хочу, чтобы она (стаття. — О.Н.) была напечатана в «Киевской старине». Там меня все стараются читать» [13, с. 171]. В іншому листі до цього ж адресата Д. Яворницький писав: «О «Материалах» (стаття історика. — О.Н.) идёт речь у меня с «Киевской стариной» и «Доном»... Конечно, желательно было бы напечатать «Материалы» в «Старине», так как «Дон» издаётся в Новочеркасске да и представляет из себя скорее брошюру, чем журнал; к тому нашего звания люди в него не заглядывают» [13, с. 181].

Раз у раз у листах різноманітних кореспондентів зустрічаємо факти про те, що Дмитро Іванович прохав їх надіслати йому примірники свіжих чисел часопису. Це листи до редактора В.П. Науменка, інших діячів науки та культури, які цікавилися публікаціями «Киевской старины», — наприклад, Я.П. Новицького [14, с. 381–382]. Збереглися листи Дмитра Івановича до Ф. Г. Лебединцева (всього їх відомо 29, зберігаються вони в ІР НБУ), в яких історик висловлює своє прохання: «...вышлите, будьте любезны, мне Киевскую старину «за весь год текущего года»; сколько будет стоить, я немедленно уплачу» [13, с. 91]. В іншому листі Д. Яворницький писав: «До зареза нужна «Киевская старина» за первый год издания» [13, с. 92].

У Дніпропетровському історичному музеї збереглися також листи Феофана Гавриловича Лебединцева (редактор «Киевской старины» у 1882–1887 рр., 22 листи), Олександра Степановича Лашкевича (редактор — у 1888–1889 рр., один лист) та Володимира Павловича Науменка (редактор — у 1893–1906 рр., 6 листів) до Дмитра Івановича.

Листування між Д. Яворницьким та Ф. Лебединцевим було започатковано у 1883 р., коли вчений став співробітничати з часописом. Рядки з листів свідчать про теплі стосунки між ними. Редактор досить часто прохав допомоги у справі розширення кола передплатників часопису, особливо у скрутні для журналу часи: «Положение очень трудное. Не найдёте ли какого подписчика?» [12, с. 201]. На це Дмитро Іванович

відповідав: «Поймал Вам двух подписчиков; поймаю и ещё» [13, с.101]. «Подписчиков буду ловить, насколько сил и умения хватит; а ловить есть кого: знакомство у меня, по правде сказать, обширное» [13, с. 96]. В іншому листі Ф. Лебединцев запитував: «Не написали ли бы в какую газету рецензию на «Киев. Старину» истекшаго года?» [12, с. 201]. Д. Яворницький, проживаючи у Петербурзі, допомагав розмістити оголошення про передплату на часопис у столичних виданнях, часто їх оплачував: «Если бы Вы знали, какие подвиги я нёс для нашей любой «Старины»? Ну, да для такого дела готов и соединённые штаты продать, лишь бы только запоміч біді» [13, с. 106]. В цьому ж листі Дмитро Іванович наводить список людей, які, на його думку, не залишаться осторонь проблем «Киевской старины» та оформлять на журнал передплату.

У листах редактора міститься позитивна характеристика статей, які надсилав історик до журналу. Зокрема, у листі від 28 грудня 1883 р. Ф. Лебединцев писав: «Хороша Ваша статья (скоріше за все, мова йде про «Число и порядок запорожских сечей» [59]). С удовольствием печатать буду, с удовольствием... полагаю, и прочтётся она» [12, с. 191]. Як зазначав у іншому листі Ф. Лебединцев, «всё нужно, за всё спасибо скажем и в ножки поклонимся» [12, с. 191]. А в листі від 20 січня 1884 р. йдеться про наміри Д. Яворницького опублікувати «Записки патера Комулео» [12, с. 191] (це підтверджується і листами Д. Яворницького до редактора [13, с. 92, 93]). Мова йшла про «Донесения патера дона А. Комулео, благочинного св. Иеронима римского о турецких делах». Це джерело італійською мовою репрезентував Д. Яворницькому професор Харківського університету М.С. Дрінов. Публікацію не здійснено в «Киевской старине», хоча Ф. Лебединцев наполягав на цьому («что же с обещанным Вами переводом о посольстве папы к запорожцам?» [12, с. 192]). Причиною стало, за словами Д. Яворницького, те, що в цих записках «оказалось так мало интересного для характеристики быта запорожских козаков, как равно и для внешней истории» [13, с. 95].

Залишилися без реалізації і наміри Ф.Г. Лебединцева опублікувати й інший твір Дмитра Яворницького [13, с. 97]: «Ваше сочинение «Поездка на Запорожские пепелища» с удовольствием готов поместить в «Киевской старине» со всеми рисунками». На жаль, щось не склалося (скоріше за все, через дорожнечу друку саме малюнків до статті), і ця розвідка була опублікована спочатку в Одесі [55], а потім в «Историческом вестнике» [56] (за даними М.М. Шубравської-Олійник вказані матеріали за назвою «Поездка на Запорожье» з'явилися в «Харьковском курьере» [46]).

Така ж доля спіткала і переклад з французької «Описания Украины» Боплана, який пропонував до друку Д. Яворницький зі своїми примітками [13, с. 101]. Проект не здобув реалізації за невідомих нам наразі причин.

Часто у листах мова йде про гонорар за надруковані статті. З погляду на постійне скрутне матеріальне становище журналу, перший редактор не міг запропонувати гідну винагороду за наукову працю Дмитра Івановича. Тому інколи повертав історик рукописи, супроводжуючи їх примітками на кшталт: «Если бы Вы нашли кого-либо, кто взялся бы издать со всеми приложениями, включая пороги и заторы (мова йде про матеріали під назвою «Поездка на Запорожские пепелища». – О.Н.), я без всякого огорчения возвратил бы Вам статью» [12, с. 195]. У наступному листі Ф. Лебединцев писав: «Теперь, з грустью великою, возвращаю Вашу «Поездку...» (Что делать, коли не сила)... Желаю Вам лучшего успеха в пристройке «Поездки» [12, с. 196].

У листі Ф.Г. Лебединцева до Дмитра Івановича від 9 березня 1885 р., в якому містяться поради щодо систематизації архівних матеріалів з історії Запорожжя, які відшукав історик у московських архівах, та форми їх подачі до друку: «Разбейте материал на части – по эпохам, по гетманствам, или ещё как-нибудь, предпосылайте каждой части специальный краткий обзор в связи с очертанием известных событий ещё более кратким, придайте, наконец, изложению вид путешествия по архиву... Я не навязываю Вам известной формы, но хочу Вас отклонить от заезженной формы: каталог и несколько предварительных слов. Не каталогом написать гораздо труднее и времени больше на то пойдёт, но тогда многие, если не все, Вас прочтут» [12, с. 196].

З листування дізнаємося про те, що Ф.Г. Лебединцев частенько виправляв статті, надіслані Дмитром Івановичем до часопису. Це спочатку не бентежило історика, який писав у одному з листів до редактора: «Погладить» Вам всегда дозволяется, так как я и сам редко чешусь, да свои творы не особенно выправляю. Даже спасибо скажу» [13, с. 95]. Але коли Ф. Лебединцев надрукував статті «Остров Хортица на реке Днепре (Из поездки по запорожским урочищам)» та «По поводу картины художника С.И. Васильковского» (№ 1 за 1886 р.) зі значними правками та скороченнями, історик дуже образився, адже він у кількох попередніх листах настійно просив залишити статтю без змін: «Умоляю Вас, если будете печатать, не выбрасывайте, особенно из острова Хортицы» [13, с. 107], «Ради всех святых, прошу Вас о последнем: насколько возможно, не исправляйте текста» [13, с. 109]. Образу з цього приводу дослідник

виклав у листі до редактора: «Виджу, обе мои статьи сильно пострадали. Но что же будешь делать, коли у Вас норов такой? Жалко больше всего мне то, что Вы выпускали многие места из «Хортицы» и не напечатали плана. Теперь у меня уже и руки опустились» [13, с. 102].

У листі-відповіді Ф. Лебединцев довго виправдовувався: «Вам кажется, что я нарушил Ваши авторские права, а я думаю, что я исполнил только мои редакторские обязанности. Нет, не о праве тут речь, а только об общем интересе. Вы выступаете, конечно, из того положения, что автор — владыка своей мысли и слова. Я чу это положение и кладу его в основу моих отношений к чужим работам, но лишь до известной степени,— следую этому правилу, но лишь до той черты, за которой начинаются мои обязанности и пред самими авторами, и пред читателем, и пред теми вообще, кто заинтересован в существовании издания. Если бы дать место безусловной неприкосновенности авторских прав, во что обратился бы тогда журнал при разности взглядов, убеждений, знаний, образования, выработки мысли и слова? Чем другим был бы тогда редактор, как не простым сортировщиком и даже просто мешком? Если есть право авторское, то как не быть редакторскому?» [12, с. 207]».

Але Д. Яворницький був непохитним у відстоюванні власних прав: «При всём моём глубоком уважении к Вам, я должен Вам сказать, что во взглядах Ваших на права сотрудника я решительно расхожусь. Если Вам не нравится статья, не печатайте, а переделывать её и в таком виде пускать в печать, это дело для сотрудника журнала совсем неприятное. Я желаю вечного счастья «Киевской старине», может больше, чем кто другой, именующийся ревнителем старины родной, но после того, как прочитал свою «Хортицу» в печати, больше не решаюсь печатать у Вас, если только Вы не откажетесь от Вашего желания переделывать мои статьи. Мне чересчур уже больно было видеть общипанную «Хортицу». Я бы дал много, чтобы её совсем не печатать» [13, с. 103]. Незадоволення викликала і правка напису на пам'ятнику І. Сірку у тексті статті «Архивные материалы для истории Запорожья»: «За поправку надписи на памятнике Сирка я не доволен. Как это Вы решаетесь исправлять даже надписи могильных памятников? Не надивуюсь я этому» [13, с. 103]. На це Ф. Лебединцев, знову вибачаючись, запропонував Д. Яворницькому самому робити правки тих місць, з якими не погоджувався редактор [12, с. 211]. Историк пристав на це, і надсилаючи виправлену статтю «Переправа через днепровские пороги» так резюмував своє ставлення до редакторського свавілля: «Неудобно, не печатайте,

угодно — печатайте. Вот мой сказ, дорогой Феофан Гаврилович! Если Вы согласны на моё предложение, я исправлю статью, не согласны, положу в ящик и буду ждать «случного часу» [13, с. 105]. Таким чином, некоректне втручання редактора в тексти історика, а також поява в журналі негативної рецензії О. Лазаревського на працю Дмитра Івановича призвела до тривалої відмови від співпраці з журналом. «От «Киевской старины» отказался», — написав історик у листі до Олександра Русова [13, с. 235].

Цікавим, з огляду взаємин редакції та Д.І. Яворницького, є лист О.С. Лашкевича від 14 грудня 1887 р. На той час вчений досить плідно співпрацював з часописом, тому Олександр Степанович, будучи зацікавленим у продовженні зв'язків, надіслав історика листа, зокрема, зазначивши: «Я позволяю себе обратиться к Вам с покорнейшею просьбою не отказать в Вашем сотрудничестве журналу, посвящённому исключительно интересам Южной России, для истории которой Вы столько трудитесь» [12, с. 189].

Листи В.П. Науменка до Д.І. Яворницького містять інформацію про зацікавленість редактора матеріалами, які надсилав останній до редакції, зокрема, його оповіданням «Наша доля — Божа воля». Але з цих листів почерпуємо й іншу інформацію, наприклад, про те, що Д.І. Яворницький пропонував до друку в КС й інші матеріали, але вони через різні обставини не були опубліковані. Зокрема, в листі від 6 грудня 1900 р. мова йде про підбірку українських слів Д.І. Яворницького до словника. Володимир Науменко наголошує на тому, що друк цієї підбірки можливий лише за умови їх оформлення в статтю: «Можна буде це зробити, якщо Ви напишете так ніби статтю, щоб не друкувати їх тільки як сирий матеріал» [14, с. 369]. Скоріше за все, ці матеріали були призначені для словника української мови, над яким тоді працювала редакційна комісія на чолі з Б.Д. Грінченком [14, с. 126]. Д. Яворницький надсилав йому лексичні матеріали, які Борис Дмитрович вважав гарними і писав історика: «Ваші додатки я заведу до словаря. У мене є ще інших сила, але ті мабуть так і підуть на сніданок мишам» [14, с. 130]. Зазначимо, що Д.І. Яворницький цілеспрямовано працював над підбіркою до словника ще з перших років ХХ ст., плануючи видати його самостійно (про це свідчить лист до нього Б.Д. Грінченка). Проте, лише у 1920 р. вийшов перший (і останній) том [60].

Як і попередні редактори, В.П. Науменко часто звертався з проханням посприяти у справі пошуку нових передплатників. Д.І. Яворницький відгукувався на такі прохання, і, маючи широке коло знайомих,

зацікавлених усім українським, постачав раз у раз нових передплатників: «А я Вам, вельми шановний Володимире Павловичу, здобув ще двох підписчиків на «Киевскую старину» [13, с. 143]. Уболіваючи за долю часопису, історик палко реагував на те, коли його знайомі за різних причин припиняли передплачувати журнал: «Фёдор Иванович Михеев даже перестал выписывать «Киевскую старину». «Ресурсов нет!». Чув?.. – Ну, Бог с ним!», – писав Дмитро Іванович у листі до Я.П. Новицького [13, с. 167].

З листування відомо і про наміри Д.І. Яворницького опублікувати в «Киевской старине» повість «За чужий гріх». Її він надіслав до В. Науменка, який ретельно перечитавши, в листі від 18 серпня 1902 р. повідомив історика зауваження. Вони стосувалися «художничої архітектури», змісту твору, окремих епізодів, а також вживання деяких слів та виразів. Зокрема, він зауважує, що зайвим є детальний опис життя бурсаків, оскільки «про все це так багато писано і в белетристиці, і в споминах про бурсу, що нового тут нічого читач не зустрічає» [14, с. 370]. В. Науменко також рекомендує «повикидати занадто цинічні місця» з описом «небожого» життя священослужителів.

Особливої уваги В.П. Науменко надавав лексичному матеріалу, який був використаний у повісті автором. У листі він досить критично поставився до певних слів та виразів, якими насичений твір. Редактор заперечував проти появи у тексті таких слів як «контуються, кгедзунок, перхунка, засахарив, кгандзура» тощо. В. Науменко чітко заявив про своє ставлення до них: «Цей вираз мені не подобається, страшенно мені не подобається, навряд чи можна так сказати, не варто його вживати, щось воно не так, не знаю цього слова» тощо. Він так резюмував аналіз використаної лексики: «Чи варто їх уживати в літературній мові?». Проте, в кінці листа В. Науменко ввічливо зазначив: «Звичайно, може я в цьому усьому помиляюся, але кажу Вам від широкого серця, як-би казав сам собі, читаючи надрукований вже Ваш твір, себ-то кажу не як редактор часопису, а як простий читач» [14, с. 371]. Але, як відомо, така критика призвела до того, що повість так і не було опубліковано. Вийшла вона аж 1907 р. у Катеринославі. Хоча В. Науменко і був зацікавлений у вміщенні твору в часопису, про що повідомляв Д. Яворницького у листі від 16 квітня 1903 р.: «Повесть Вашу «За чужий гріх» буду ждатель с нетерпением, коли Ваша така ласка, що збираетесь її дати до «Старины» [14, с. 372].

Із листа Євгена Чикаленка [14, с. 603] можемо припустити, що Д.І. Яворницький хотів опублікувати на шпальтах «Киевской старины»

ще один твір. Йдеться про оповідання «Добрий пастырь», яке надруковане окремо (М., 1903) та передруковано в газеті «Екатеринославские губернские ведомости» (1908. — № 37).

Листування дозволяє встановити, що В.П. Науменко особисто вів коректуру творів Д.І. Яворницького, які надходили до редакції. Так, він здійснив другу коректуру повісті «Наша доля — Божа воля», повідомивши про це Д. Яворницького листом з поміткою: «Сподіваюся, що не буде «вопиющих» помилок» [14, с. 369].

Цікавим з точки зору взаємовідносин між Д.І. Яворницьким та редакцією є його лист до Олександра Кониського від 9 травня 1897 р. [14, с. 271]. Як відомо, того року на сторінках журналу з'явилася рецензія О.М. Лазаревського на третій том «Истории Запорожских козаков», в якій було зроблено деякі зауваження*. Серед них такі: «Так называемые обобщения в книге г. Эварницкого не занимают видного места», «сбивчивы у автора и характеристики исторических личностей, хотя они и нечасты в его книге» [2, с. 78], а також наголошено на недостатньому використанні архівних даних, зокрема з варшавського «архива коронного скарба», хранителем якого був М.Ф. Біляшівський [2, с. 79].

Такі закиди видалися Д.І. Яворницькому не зовсім справедливими, тому він надіслав О.Я. Кониському листа, виклавши заперечення. На жаль, цей лист не зберігся (принаймні, у четвертому випуску «Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького», де опубліковано листи історика до діячів науки і культури [13], він не зафіксований), та маємо лист-відповідь Олександра Яковича. З нього видно, що рецензія образила Дмитра Івановича, бо О.Я. Кониський у листі зауважив: «Була б велика шкода, коли б Ви єдине через рецензію «Киевской старины» покинули працювати коло тієї частини історії нашої, коло якої працюєте стільки літ!» Далі О.Я. Кониський писав: «Нещодавно я запевнився на собі, що рецензенти наші часом пишуть рецензії не читавши зовсім тієї праці, про яку пишуть... Треба сказати, що так звані «наші люде» шкодять ділу гірше чужих; а часом «свої діти гірше ката матір роспинають». А про те доки руки служать не треба їх згортувати, не згортуйте

---

* О.М. Лазаревський був також автором рецензій на 1-й та 2-й томи «Історії запорозьких козаків» (Лазаревський А. «История запорожских козаков» Д.И. Эварницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца). — 1896. — Кн. 10. — С. 21). Рецензія була негативною, Олександр Матвійович звинуватив Д. Яворницького у відриві історії Запорожжя від історії України взагалі.

і Ви їх, Добродію! Не вважайте, а робіть своє діло на користь грядущих дітей України» [14, с. 271]. На нашу думку, поява рецензії О.М. Лазаревського призвела до того, що Д.І. Яворницький більше на надсилав редакції свої історичні праці. Після 1897 р. у журналі було надруковано лише повість «Наша доля – Божа воля».

Збентеженість Д.І. Яворницького рецензією побічно засвідчує його лист до редактора альманахів «Складка» К. О. Білиловського. Запитуючи про враження від художнього твору «Максим Вітряк», він, зокрема, писав: «Може, та вся моя праця даремна і не коштує щербатого шеляга?.. Пиши, не кривляй душею, бо краще мені тепер же спалити, ніж надрукувати та тоді читати над собою глум та посміх людський, як оце я прочитав у «Кієвській Старині» на 3-й том моєї «Истории запорожк. козаков» все того ж Лазаревського. Гірко читать про себе те, що люде називають тебе «скорбною главою», обертають всі праці твої в нівич і тим відбивають від тебе всі твої сили, всю твою енергію, весь твій дух» [13, с. 36–37]. І все ж, незважаючи на образ, Д. Яворницький надіслав редакції оповідання «Максим Вітряк», що засвідчує його лист до Б. Грінченка від 23 квітня 1900 р. [13, с. 50] З іншого листа до цього ж адресата маємо цікаву інформацію про самокритичне ставлення письменника до власних художніх творів та до коректури їх редакцією. Як зазначалося вище, правка першим редактором «Киевской старины» історичних заміток викликала у Дмитра Івановича незадоволення. Це навіть призвело до певної перерви у співробітництві з часописом. Але щодо художніх творів, то тут Дмитро Іванович зайняв зовсім іншу позицію. Розуміючи, що його знання української мови є недостатніми, він з задоволенням віддавав на правку редакції оповідання. У листі до Б. Грінченка він писав: «Оповідання «За чужий гріх» скінчив і певне віддам його до «Кієвской старины», та тільки зразу боюсь відсилати, бо не вважаю себе за доброго знавця української мови... Я тільки тоді і згоджусь надрукувати свого «Гріха», як Редакція передивитця мого рукописа та широко по правді покаже мені усі мої похибки і помилки» [13, с. 58].

Таким чином, роблячи певні висновки із сказаного, констатуємо, що співпраця Дмитра Яворницького з журналом, яка почалася від перших років його існування, була плідною, але водночас і суперечливою. З одного боку, історик розумів, що журнал є чи не єдиною можливістю публікації в українознавчому виданні, яким цікавилися не лише вузькі кола науковців, але й значне число пересічних громадян, зацікавлених у знаннях з історії, культури, літератури, мови рідного народу. Але з іншого боку, маючи власні тверді переконання щодо різноманітних

питань (особливо з історії козацтва, де він мав загальне визнання), Дмитро Іванович був незадоволеним підходом першого редактора до правки його текстів, тому, опублікувавши кілька історичних розвідок, припинив співпрацю з журналом у публікації наукових статей. Та, незважаючи на все, співробітництво Д.І. Яворницького та редакції журналу було взаємовигідним, про що свідчать і листи редакторів до історика, і листи останнього до різних осіб. Завдяки «Киевской старине» з'явилися історичні розвідки Дмитра Івановича, які тривалий час не перевидавалися, а окремі з них фактично стали першоджерелами для кількох поколінь істориків, які займалися козацькою тематикою.

Бібліографічні посилання

1. *А.Л. Главнейшие моменты из истории запорожского козачества. Д.И. Эварницкого (Русская мысль, 1897, № 1., с. 99 – 115) // Киевская старина, (Далі КС). – 1897. – Т. 56. – № 3. – Отд. 2. – С. 84–86.*

2. *А.Л. Эварницкий Д.И. История запорожских Козаков. 1686–1734. Т.3. СПб., 1897. IV, 646 с. // КС. – 1897. – Т. 59. – № 12. – Отд. 2. – С. 76–81.*

3. *Абросимова С.В. Д.І. Яворницький у культурно-громадському житті України кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького. – Д., 1995. – С. 4–6.*

4. *Абросимова С.В. Дмитро Яворницький. – Запоріжжя, 1997.*

5. *Абросимова С.В. Енциклопедист козаччини // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4. – С. 4–47.*

6. *Археологические раскопки проф. Д. Эварницкого // КС. – 1902. – Т. 79. – № 11. – Отд. 2. – С. 112–113.*

7. *Бекетова В.М. До 140-річчя від дня народження академіка Д.І. Яворницького // Південна Україна. – Запоріжжя. – Вип. 1. – 1996. – С. 180–184.*

8. *Василенко Н.Є. Д.І. Яворницький – письменник // 3 минувшини Подніпров'я. – Д., 1995. – С. 36–41.*

9. *Врач. 1) Халера. Написав по книжках дохторив Сычугова та Гельберта Дмитро Ивановыч Эварницкий. Екатеринослав, 1905; 2) Про холеру и як вид неи стерегтыся. Написав Я. Жарко. Катеринодар, 1905 // КС. – 1905. – Т. 90. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 1–5.*

10. *Данилов В. Новый сборник украинских песен («Малороссийские народне песни, собранные проф. Д.И. Эварницким») // КС. – 1906. – Т. 93. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 51–70.*

11. *Д-вѣ*. Яворницький Д.И. Наша доля – Божа воля. Повість. Екатеринослав, 1905, 165 с. // КС. – 1906. – Т. 93. – № 5/6. – Отд. 2. – С. 1–3.
12. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 2: Листи діячів культури до Д.І. Яворницького. – Д., 1999.
13. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 4: Листи Д.І. Яворницького до діячів науки і культури. – Д., 2005.
14. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 1: Листи вчених до Д.І. Яворницького. – Д., 1997.
15. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Каталог музейної колекції. – Вид. 2-е, доповнене. – Д., 1992.
16. *Житецкий И.* Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. С 55-ю рисунками и 7-ю планами. Две части. Изд. Л. Пантелеева. – СПб., 1888 // КС. – 1888. – Т. 23. – № 11. – Отд. 2. – С. 36–48.
17. *Журба О.І.* Діяльність Д.І. Яворницького в Катеринославській «Просвіті» // Питання історії України: іст.-культ. аспекти. – Д., 1993. – С. 80–88.
18. *Заруба В.* Великий історіограф // Київська старовина. – 1996. – № 1. – С. 3–9.
19. *Заруба В.М.* Академік Дмитро Іванович Яворницький // В.М. Заруба. Постаті. – Д., 1993. – Кн. 2. – С. 3–42.
20. *И.* Эварницкий Д.И. История запорожских Козаков. Т.І. СПб., 1892 // КС. – 1894. – Т. 44. – № 3. – С. 588–590.
21. *И.Ж.* Эварницкий Д.И. Очерки по истории запорожских козаков и Новороссийского края. – СПб., 1889 // КС. – 1890. – Т. 28. – № 2. – С. 366–368.
22. *И.Ж.* Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских козаков. СПб., 1888 // КС. – 1888. – Т.23. – № 12. – Отд. 2. – С. 71–72.
23. *Ковальський М.* Невтомний дослідник // Козацтво. – 1993. – № 1. – С. 36–41.
24. *Ковальський М.П.* Місце Д.І. Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі // Вчений-подвижник. – Д., 1991. – С. 3–10.
25. Лекції Д. Эварницкого по археологии // КС. – 1901. – Т. 75. – № 11. – Отд. 2. – С. 89.
26. Лекції Д.И. Эварницкого по археологии в Екатеринославе // КС. – 1902. – Т. 76. – № 3. – Отд. 2. – С. 247.
27. Лекції Д.И. Эварницкого по археологии в Лубнах // КС. – 1899. – Т. 67. – № 12. – Отд. 2. – С. 180.

28. Лекции проф. Д.И. Эварницкого // КС. – 1900. – Т. 69. – № 5. – Отд. 2. – С. 92-93; 1901. – Т. 72. – № 2. – Отд. 2. – С. 90.
29. Лекция в Хороле // КС. – 1899. – Т. 67. – № 11. – Отд. 2. – С. 78.
30. Лекция об историческом значении козачества // КС. – 1900. – Т. 69. – № 4. – Отд. 2. – С. 12–13.
31. *Л-нко, Арк.* Эварницкий Д.И. Публичные лекции по археологии России. СПб., 1890 // КС. – 1890. – Т. 29. – № 4. – С. 184–185.
32. Магистерский диспут Д.И. Эварницкого // КС. – 1901. – Т. 73. – № 6. – Отд. 2. – С. 165.
33. *Мицик Ю.А.* Д.І. Яворницький і В.О. Біднов // Вчений-подвижник. – Д., 1991. – С. 19–23.
34. О раскопках Д.И. Эварницкого // КС. – 1903. – Т. 82. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 39–41.
35. О раскопках и приобретениях для областного музея в Екатеринославе, сделанных профессором Д. И. Эварницким // КС. – 1904. – Т. 84. – № 1. – Отд. 2. – С. 19–20.
36. *Перкова А.І.* Д.І. Яворницький у спогадах сучасників (На матеріалах спогадів П.В. Довгалевського) // Вчений-подвижник. – Д., 1991. – С. 23–25.
37. *Перкова А.І.* К.О. Білиловський та Д.І. Яворницький // Регіональне та загальне в історії: Тези міжнар. конф., присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького. – Д., 1995. – С. 12–14.
38. Публичные лекции проф. Д.И. Эварницкого // КС. – 1902. – Т. 77. – № 6. – Отд. 2. – С. 171.
39. Раскопки Д.И. Эварницкого // КС. – 1902. – Т. 79. – № 10. – С. 28–29.
40. *С-о, А.* Эварницкий Д.И. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман Войска Запорожских низовых козаков. СПб., 1894. 164 с. // КС. – 1894. – Т. 47. – № 10. – С. 158–160.
41. *Сумцов Н.Ф.* Современная малорусская этнография: Д.И. Эварницкий // КС. – 1892. – Т. 39. – № 11. – С. 176–187.
42. Учёная экскурсия Д.И. Эварницкого // КС. – 1901. – Т. 74. – № 7/8. – Отд. 2. – С. 22.
43. *Чабан М.* Вічний хрест на грудях землі: Художньо-документальні нариси. – Д., 1993.
44. *Чабан М.* Сучасники про Д.І. Яворницького. – Д., 1995.
45. *Швидько Г.К.* Яворницький Д.І. // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Запоріжжя, 2002. – С. 562–563.
46. *Шубравська М.М.* Д.І. Яворницький: Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972.

47. *Эварницкий Д.* Наша доля – Божа воля // КС. – 1901. – Т. 72. – № 1. – Отд. 1. – С. 81–114; № 2. – Отд. 1. – С. 234–282; № 3. – Отд. 1. – С. 424–460; Т. 73. – № 4. – Отд. 1. – С. 50–96.

48. *Эварницкий Д.* По поводу картины художника С.И. Васильковского // КС. – 1886. – Т. 14. – № 1. – С. 184–187.

49. *Эварницкий Д.* Топографический очерк Запорожья // КС. – 1884. – Т. 9. – № 5. – С. 33–54; № 6. – С. 177–200; № 7. – С. 392–422.

50. *Эварницкий Д.И.* Археологические раскопки: 1) Раскопка кургана «Мухина-гора»; 2) Раскопка кургана в д. Вороной // КС. – 1885. – Т. 12. – № 8. – С. 707–727.

51. *Эварницкий Д.И.* Архивные материалы для истории Запорожья // КС. – 1886. – Т. 15. – № 7. – С. 520–536.

52. *Эварницкий Д.И.* Жизнь запорожских козаков по рассказу современника-очевидца // КС. – 1883. – Т. 7. – № 11. – С. 497–510.

53. *Эварницкий Д.И.* Запорожская пещера над Днепром // КС. – 1885. – Т. 12. – № 5. – С. 167–170.

54. *Эварницкий Д.И.* Остров Хортица на реке Днепре (Из поездки по запорожским урочищам) // КС. – 1886. – Т. 14. – № 1. – С. 41–90.

55. *Эварницкий Д.И.* Переправа через днепровские пороги («Из поездки по запорожским урочищам»). – Одесса, 1885.

56. *Эварницкий Д.И.* Переправа через днепровские пороги: Описание пути по Днепру от Екатеринослава до Александровска // ИВ. – 1888. – № 1. – С. 187–200.

57. *Эварницкий Д.И.* Письмо в редакцию [Про неточності, допущені Г.І. Дмитренком – автором статті про П.І. Калнишевського, опублікованої в газеті «Областное обозрение и Вестник казачьих войск». СПб., 1903, № 45] // КС. – 1904. – Т. 84. – № 1. – Отд. 1. – С. 6–9.

58. *Эварницкий Д.И.* По поводу рецензии книги «Вольности запорожских козаков» // КС. – 1891. – Т. 33. – № 4. – С. 174–177.

59. *Эварницкий Д.И.* Число и порядок запорожских сечей // КС. – 1884. – Т. 8. – № 4. – С. 589–608.

60. *Яворницкий Д.І.* Словник української мови. – Катеринослав, 1920. – Т. 1. – А–К.

61. *Ястребов В.* Ответ Д.И. Эварницкому // КС. – 1891. – Т. 33. – № 4. – С. 177–180.

62. *Ястребов В.* Эварницкий Д.И. Вольности запорожских козаков. Историко-топографический очерк. СПб., 1890 // КС. – 1891. – Т. 32. – № 2. – С. 352–356.

Надійшла до редколегії 12.10.2007 р.